

บทที่ 2

สภาพเศรษฐกิจไทยก่อนการทำสนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ. 2369

การที่จะอธิบายถึงความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของไทยภายหลังจากการทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและพาณิชย์ (สัญญาสลุปก่าป็น) ระหว่างไทยกับอังกฤษ พ.ศ. 2369 ซึ่งนับแต่นั้นต่อไปจะเรียกโดยย่อว่า "สนธิสัญญาเบอร์นี" จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพิจารณาศึกษาถึงสภาพเศรษฐกิจของไทยก่อนการทำสนธิสัญญาเบอร์นี ทั้งนี้เพื่อนำเสนอร่องรอยและหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่แสดงให้เห็นถึงความเคลื่อนไหวและความต่อเนื่องทางประวัติศาสตร์ของเศรษฐกิจไทยทั้งก่อนและภายหลังจากที่ไทยได้ตกลงทำสนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษแล้ว ทั้งนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นความเชื่อมโยงจากประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาหนึ่งไปสู่ประวัติศาสตร์ในอีกช่วงเวลาหนึ่งที่เรารู้จำเป็นต้องศึกษาเพื่อชี้ให้เห็นถึงเหตุที่มาจากอันส่งผลต่อสภาพเศรษฐกิจของไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ระยะเวลา 15 ปีของสมัยกรุงธนบุรี นับตั้งแต่ปีพ.ศ. 2310-2325 นับเป็นสมัยแห่งการฟื้นฟูบูรณะบ้านเมืองจากความเสียหายที่สืบเนื่องมาจากสงครามครั้งใหญ่คราวเสียกรุงศรีอยุธยา ปีพ.ศ. 2310 เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงกอบกู้เอกราชได้ก็ตั้งทรงเผชิญกับปัญหาทั้งทางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจและสังคม การรวบรวมพระราชอาณาจักรขึ้นมาใหม่เพื่อสร้างศูนย์กลางทางการเมืองและเศรษฐกิจที่แน่นอนนั้นทรงเลือกเมืองธนบุรีเป็นราชธานีแห่งใหม่ เนื่องจากเมืองธนบุรีมีขนาดเล็กเหมาะสมกับสภาวะผู้คนในช่วงเวลาดังกล่าว อีกทั้งยังมีป้อมปราการที่แข็งแรง

พระราชกรณียกิจที่สำคัญในระยะแรกคือ การรวบรวมบรรดาหัวเมืองต่าง ๆ รวมทั้งเมืองประเทศราชน้อยใหญ่ที่ต่างพากันแยกตัวเป็นอิสระให้กลับเข้ามาอยู่ภายใต้พระราชอำนาจมากที่สุด นอกจากนั้นยังต้องทำสงครามทั้งกับพม่าและเพื่อนบ้านใกล้เคียง เช่น เชียงใหม่ เขมร เวียงจันทน์ เป็นต้น อย่างไรก็ตามแม้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินจะทรงทำสงครามหลายครั้ง แต่ก็มีได้ทรง

¹ สนั่น เมืองวงษ์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์, พิมพ์ครั้งที่ 3 (สงขลา: มงคลการพิมพ์, 2521), หน้า 31.

ละทั้งพระราชภารกิจในด้านเศรษฐกิจ พระองค์ให้ความสำคัญแก่การฟื้นฟูสภาพเศรษฐกิจอย่างมาก ด้วยทรงตระหนักดีว่าการดับความทุกข์ยากหิวโหยของราษฎรเป็นปัจจัยสำคัญในการฟื้นฟูบ้านเมือง ด้วยเหตุว่าคนเป็นกำลังสำคัญทั้งในทางการเมืองและเศรษฐกิจ อีกทั้งกิจกรรมต่างๆ ทางเศรษฐกิจนั้นนับเป็นทางหนึ่งที่น่ามาซึ่งรายได้อันเป็นปัจจัยสำคัญในการเสริมสร้างความมั่นคงของบ้านเมือง ทั้งในทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม

สภาพบ้านเมืองในสมัยกรุงธนบุรีระยะแรกนั้นขาดแคลนทั้งกำลังคน และทรัพยากรที่จะใช้ในการฟื้นฟูบ้านเมืองที่ซบเซาทรุดโทรม ผู้คนล้มตาย และเต็มไปด้วยปัญหานานัปการอันเนื่องมาจากภัยสงคราม เช่น ความอดอยาก โรคระบาด และการปล้นสะดม เป็นต้น ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) บรรยายถึงสภาพผู้คนพลเมืองหลังสงครามเสียกรุงฯว่า

"จุลศักราช 1130 ปีชวดสัมฤทธิศก ทอดพระเนตรเห็นอัคริกร เราเฝ้าคนทั้งปวง อันถึงพิบัติตาย ด้วยทุกภิกขະ โจรระ โจรคะ สุมกองอยู่คจหนึ่งภูเขา และเห็นประชาชนซึ่งลำบากอดอยากอาหาร มีรูปร่างคจหนึ่งเปรตปีศาจผิงเกลียด ทรงพระสังเวส"²

ความเสื่อมโทรมของสภาพบ้านเมืองอันเป็นผลมาจากสงครามดังกล่าวข้างต้น ส่งผลให้เกิดภาวะขาดแคลนกำลังคนอันเป็นพื้นฐานปัจจัยทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ผู้คนที่มีชีวิตรอดก็ตกอยู่ในสภาพสิ้นเนื้อประดาตัว อดอยาก บ้างก็หลบหนีภัยสงครามซ่อนตัวอยู่ตามป่า อาจกล่าวได้ว่าแม้กำลังไพร่พลที่มีอยู่น้อยนิดก็ไม่มีประสิทธิภาพในทางเศรษฐกิจ เพราะนอกจากจะไม่สามารถสร้างผลผลิตหล่อเลี้ยงสังคมได้แล้วยังเป็นภาระที่สมเด็จพระเจ้าตากสินต้องหาทางช่วยเหลือให้คนเหล่านั้นมีชีวิตรอดสามารถเลี้ยงตนเองได้ เพื่อเป็นกำลังของชาติบ้านเมืองต่อไป

ภาวะขาดแคลนแรงงานที่มีประสิทธิภาพในการสร้างผลผลิตและการทำงานรับใช้ราชการนั้น นับเป็นปัญหาสำคัญในการฟื้นฟูสภาพเศรษฐกิจสมัยกรุงธนบุรีอย่างยิ่ง สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงแก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยการเปิดโอกาสให้คนต่างชาติเข้ามารับราชการและเป็นแรงงานในกิจกรรมด้านต่าง ๆ ตลอดจนให้สิทธิในการประกอบอาชีพทำมาหากินได้อย่างอิสระ โดยเฉพาะคนจีนซึ่งได้รับการสนับสนุนและได้รับสิทธิพิเศษบางประการ ทั้งนี้เหตุผลส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะสมเด็จพระ

² พันจันทนุมาศ (เจิม), พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี, โรงพิมพ์เคลิแมล 2480 [หนังสือ แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพันเอกพระยาสิทธิรุสเสวก (พัน จุลเสวก) 13 พฤศจิกายน 2480], หน้า 21.

พระเจ้าตากสินมีเชื้อสายจีน แต่อีกส่วนหนึ่งก็เป็นเพราะชาวจีนมีบทบาทในการสู้รบเพื่อกอบกู้เอกราชของไทยซึ่งในสมัยของพระองค์มีทหารจีนเข้าร่วมรบเป็นทหารโดยตลอด³ และเหตุผลประการสุดท้ายคือ ชาวจีนที่อพยพเข้ามาเป็นแรงงานที่มีประสิทธิภาพมีความขยันขันแข็งในการทำงาน ดังจะเห็นได้จากการประสบความสำเร็จของกลุ่มพ่อค้าชาวจีนที่เริ่มจากการก้าวเข้ามา มีบทบาททางเศรษฐกิจก่อนแล้วค่อยๆ สร้างฐานะทางการเงินและมีอำนาจเพิ่มพูนจนสามารถก้าวขึ้นมา มีบทบาททางการเมืองและเป็นที่ยอมรับในสังคม เช่นกรณีชาวจีนฮกเกี้ยนผู้หนึ่งที่อพยพมาจากเมืองกวางโจว ชื่อหุฮฺฮฺฮฺ ได้เข้ามาตั้งหลักแหล่งที่เมืองสงขลาประกอบอาชีพประมงและปลูกผักครั้นปีพ.ศ. 2312 เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินเสด็จนำกองทัพไปยังเมืองนครศรีธรรมราชเพื่อรวบรวมกำลังทางภาคใต้ให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น หุฮฺฮฺฮฺฮฺ ได้ทูลเกล้าฯ ถวายรายงานอย่างละเอียดเกี่ยวกับทรัพย์สินที่ดินและครอบครัว พร้อมกับขาสูบจำนวน 50 ลัง และทุกสิ่งที่มีจะนั้น สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงทรงแต่งตั้งให้หุฮฺฮฺฮฺฮฺ เป็นนายอากรวังนก และแต่งตั้งให้เป็นขุนนางมีตำแหน่งเป็นหลวงหุฮฺฮฺฮฺฮฺ ได้รับความสำเร็จเป็นอย่างดีในการจัดเก็บอากร สามารถส่งเงินอากรที่ได้ไปยังเมืองหลวงอย่างสม่ำเสมอ ปีพ.ศ. 2318 สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงทรงแต่งตั้งให้หุฮฺฮฺฮฺฮฺ เป็นเจ้าเมืองสงขลา⁴ เป็นต้น

การที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงให้การสนับสนุนแก่คนจีนเป็นพิเศษ จึงเท่ากับเป็นการชักชวนให้บรรดาชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งในไทยมากขึ้น และสามารถช่วยชดเชยแรงงานของไทยที่มีไม่มากนักในสมัยธนบุรี ทำให้ชาวจีนเหล่านี้มีอิสระในการทำมาหากินอย่างกว้างขวางอันเป็นประโยชน์แก่การฟื้นฟูสภาพเศรษฐกิจไทยในระยะแรก โดยเฉพาะชาวจีนที่มีความรู้ความสามารถในการค้าขายทางเรือ การเดินเรือ เป็นที่ต้องการของรัฐอย่างมาก

³ สุวิทย์ ชีรสาคัด, "ประวัติศาสตร์สมัยธนบุรี" เอกสารประกอบการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์ไทย 1 สมัยธนบุรี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2525 (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่), หน้า 276.

⁴ จี วิลเลียม สกินเนอร์, สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์, (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2529), หน้า 20.

นอกจากชาวจีนซึ่งนับว่าเป็นชาวต่างชาติที่มีจำนวนมากที่สุดที่เข้ามาตั้งรกรากในไทยแล้ว ก็ยังมีชาวเขมร ญวน ลาว ฝรั่งเศส มอญ⁵ และแขก ซึ่งนโยบายรับชาวต่างชาติให้เข้ามาทำกิน นั้นเป็นอีกช่องทางหนึ่งในการแก้ปัญหาขาดแคลนกำลังคน เช่น ทรงโปรดรับพวกมอญที่อพยพหนีภัยพม่าในปีพ.ศ. 2317 โดดยให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ แขวงเมืองนนทบุรี เมืองสามโคกบ้าง พร้อมทั้งพระราชทานตรากฎมีห้ามสรรพากรขนอนตลาดทั้งปวง⁶ ทำให้คนมอญเหล่านั้นสามารถทำมาหากินได้อย่างสะดวก ส่วนพวกลาวซึ่งเป็นเชื้อสายที่กวาดต้อนมาตอนตีเวียงจันทน์ได้ในปี พ.ศ. 2322 จำนวน 3,000 คน ก็พระราชทานให้เป็นรางวัลแก่ขุนนางที่ไปนรราชการทัพครั้งนั้น คนละ 4-6 ครอบครัว⁷ เพื่อใช้เป็นแรงงานในการสร้างผลผลิตต่อไป ส่วนพวกแขกซึ่งมีบทบาทสำคัญในด้านการค้าขายมาตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยาได้รับอภิสิทธิ์ไม่น้อย แต่เนื่องจากแขกในไทยนั้นแยกย่อยออกเป็นหลายกลุ่มเพราะมาจากประเทศต่างๆ กัน อีกทั้งยังมีความแตกต่างกันในเรื่องของนิกายศาสนาด้วย ดังนั้นแขกกลุ่มต่างๆ ที่เข้ามาตั้งรกรากในไทยจึงกระจายกันอยู่ทั่วไป เช่น แยกกลุ่มภูฎีเจ้าเซ็น นับถือศาสนาอิสลามนิกายชีอะฮ์ซึ่งนับเป็นแขกกลุ่มใหญ่ที่สุดในขณะนั้น ที่อพยพมาจากกรุงศรีอยุธยา สร้างบ้านเรือและมีสยิดอยู่บริเวณฝั่งตรงข้ามกับชุมชนชาวจีนในพระนคร ส่วนแขกนิกายสุนันนั้นตั้งบ้านเรือนอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่ระหว่างพระราชวังกับวัดหงส์ อาศัยคลองวัดท้ายตลาดคั่นระหว่างพระราชวังกับมีสยิด เรียกกันว่ามัสยิดต้นสน ส่วนพวกแขกตานีเมื่ออพยพมาโปรดให้สร้างบ้านเรือนอยู่บริเวณหน้าวัดทองปู้ ซึ่งก็คือบริเวณถนนราชดำเนินกลางในปัจจุบัน⁸ เป็นต้น กลุ่มพวกญวนเข้ารับที่นับถือศาสนาคริสต์โปรดให้สร้างบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลสามเสนใกล้ๆ กับที่ดินที่ทรงพระราชทานให้แก่คณะมิชชันนารีฝรั่งเศสเพื่อสร้างโบสถ์ ส่วนพวกญวนกลุ่มมองเซียงชุนที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารก็ทรงพระราชทานบ้านเรือนให้อาศัยบริเวณฝั่ง

⁵ สุวิทย์ ชีระศาสน์, "ประวัติศาสตร์สมัยธนบุรี, หน้า 276.

⁶ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ, (กรุงเทพฯ:ไทยวัฒนาพาณิชย์, 2527), หน้า 21.

⁷ สุวิทย์ ชีระศาสน์, "ประวัติศาสตร์สมัยธนบุรี, หน้า 276.

⁸ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453, หน้า 19.

ตะวันออกของพระนคร ญวนพวกนี้คือญวนบ้านหม้อ^๑ สำหรับคนไทยก็โปรดให้อพยพจากกรุงศรีอยุธยาให้มาอยู่ในพระนครคือเมืองธนบุรี ซึ่งตามพระราชพงศาวดารกล่าวถึงการอพยพของราษฎรจากกรุงศรีอยุธยาว่า "แล้วตรัสสั่งให้เลิกกองทัพกวาดต้อนราษฎรและสมณพราหมณาจารย์ทั้งปวงกับโบราณวัตถุสิ่งของซึ่งหลงเหลืออยู่นั้น ก็เสด็จกลับมาตั้งอยู่ ณ เมืองธนบุรี"^{๑๐} พวกข้าราชการเดิมก็ทรงรับอุปการะให้เป็นข้าราชการทั้งสิ้น เชื้อพระวงศ์ทั้งหมดก็ทรงโปรดอุปเลี้ยงไว้ บางพระองค์ก็ได้เป็นพระราชาในเวลาต่อมา^{๑๑}

นโยบายเปิดรับชาวต่างชาติเพื่อแก้ปัญหาขาดแคลนกำลังคนของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ทำให้จำนวนไพร่พลในเมืองหลวงและเมืองใกล้เคียงเพิ่มมากขึ้น แต่อย่างไรก็ตามจำนวนประชากรคงจะน้อยกว่าก่อนเสียกรุงศรีอยุธยาเป็นอย่างมาก

ความพยายามในการแก้ไขปัญหาความเสื่อมโทรมทางเศรษฐกิจในระยะแรกคือแก้ไขปัญหาความอดอยากขาดแคลนอาหารของราษฎร เนื่องมาจากภาวะสงครามที่ยืดเยื้อเป็นเวลานานทำให้ไร่นาเสียหาย ผู้คนที่ล้มตายลงเป็นจำนวนมากทำให้ไม่มีการทำนาเพาะปลูกพืชผล ปล่อยให้ที่ดินรกร้างว่างเปล่า ขาดแคลนพืชพันธุ์ธัญญาหารสำหรับเลี้ยงดูคนในสังคม ประกอบกับในช่วงแรกรัฐธนบุรียังต้องเผชิญศึกสงครามติดพัน ทำให้บรรดาพ่อค้าต่างชาติไม่กล้าเสี่ยงเข้ามาค้าขายทำให้ข้าวของขาดแคลนและมีราคาแพงจนราษฎรไม่อาจซื้อหาได้ ราษฎรที่ยากจนต้องอาศัยขูดรากไม้ หน่อไม้ หัวเผือก หัวกลอย กินกันตายแทนข้าว ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงต้องหาทางดับความอดอยากหิวโหยของราษฎร ด้วยการสั่งซื้อข้าวจากต่างประเทศซึ่งในระยะแรกมีราคาแพงมากมาแจกจ่ายแก่ราษฎรและข้าราชการทั้งปวง ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า "ทรงพระกรุณาให้แจกจ่ายอาหารแก่ราษฎรทั้งหลายซึ่งอดโห้อณาภาทั่วสี่มณฑลเคลื่อนกล่นกันมารับพระราชทานมากกว่าหมื่น บรรดาข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนไทยจีนทั้งปวงนั้น ได้รับพระราชทานข้าวสารเสมอคนละถึงกินคนละสี่สัปดาห์ ครั้งนั้นยังหาผู้ใดทำไร่นาไม่ อาหารกันดารนัก และสำเภาบรทุกข้าวสารมาแต่เมืองพุทไธมาศ จำหน่ายถึงละสามบาทสี่บาทห้าบาทบ้าง ทรงพระกรุณาให้ซื้อแจกคนทั้งปวง โดยพระราชอุทิศสาหะโปรด

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า 17.

^{๑๑} สนั่น เมืองวงษ์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์, หน้า 20.

เลี้ยงสัตว์โลกพระราชทานชีวิตไว้มิได้อาลัยแก่พระราชทรัพย์ แล้วแจกจ่ายเสื้อผ้าเงินตราแก่ไพร่ฟ้าประชาชนจนนับมิได้”¹² ซึ่งยิ่งผลต่ออย่างยิ่งแก่การบรรเทาความทุกข์ยากหิวโหยของราษฎร และทำให้ราษฎรที่แอบซ่อนตัวอยู่ตามที่ต่างๆ อย่างกระจัดกระจายให้พากันอพยพออกมาลงหลักปักฐานทำมาหากินมากขึ้น

นอกจากนั้นทรงดำเนินนโยบายฟื้นฟูการทำนาซึ่งเป็นหัวใจสำคัญในการหล่อเลี้ยงผู้คนในสังคมและบ้านเมือง โดสในระยะแรกโปรดให้ข้าราชการทั้งหลายควบคุมไพร่พลช่วยกันทำนาเป็นครั้งคราว เช่นในปีพ.ศ. 2314 โปรดให้เขตที่สวนเดิมเป็นที่ท้องนาออกคูเมืองทั้งสองฝากให้เรียกว่าทะเลตมไว้สำหรับจะได้ทำนาใกล้พระนคร¹³ ซึ่งเป็นบริเวณนอกกำแพงเมืองโดสปรับปรุงที่สวนให้เป็นทุ่งสำหรับทำนา และในปีพ.ศ. 2319 โปรดให้ขยายพื้นที่การทำนาเพิ่มขึ้นหลังเสร็จศึกสงครามกับพม่าก็โปรดให้กองทัพเตรียมกำลังไพร่พลสำหรับทำนาปลูกข้าวดังนี้ “อนึ่งเจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรศรี พระยาธรรม ให้คุมไพร่พลทั้งปวงทำนาฝากตะวันออกกรุงธนบุรี อนึ่งพระยามราช พระราชสุภาวดี ตั้งทำนากะทุมแบน หนองบัว แฉวงเมืองนครไชยศรี”¹⁴ อีกทั้งยังทรงให้การสนับสนุนแก่ราษฎรในการหักร้างถางพงที่ดินใหม่สำหรับทำกิน ผู้จับจองหักร้างถางพงมีสิทธิอย่างเต็มที่ในการทำกินบนที่ดินนั้น แต่ต้องแจ้งแก่ทางราชการเพื่อให้ออกโฉนดสำหรับเป็นเอกสารแสดงสิทธิในการทำประโยชน์บนที่ดินที่ตนจับจองหักร้างถางพง ส่วนรัฐก็ได้ประโยชน์จากการเรียกเก็บภาษี ปรากฏว่าในระยะแรกสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงโปรดให้ยกเว้นภาษีที่นาสำหรับที่ดินใหม่ใน 2 ปีแรก ส่วนที่สวนยกเว้นให้ 1 ปีแรก ปิดดไปจึงค่อยเสียภาษีให้แก่รัฐ พร้อมทั้งออกข้อกำหนดกฎเกณฑ์บังคับไม่ให้ราษฎรละทิ้งที่ดินให้ว่างเปล่าโดยกำหนดว่าหากเจ้าของเดิมละทิ้งที่นาให้ว่างเปล่าร้างแม้จะมีโฉนดอยู่ก็ตาม ให้นำบ้านนาข่าเกอ นายแฉวง หรือนายอากร จัดการให้ผู้อื่นเข้าไปทำประโยชน์แทน เว้นเสียแต่ว่าคนที่ทิ้งที่ดินไปนั้นไปราชการและได้ล้อมรั้วเขตที่ดินของตนไว้ผู้นั้นก็ยังเป็นเจ้าของอยู่ กฎหมายคุ้มครองถึง 10 ปี ถ้าเกินนั้นนาข่าเกอ นายอากร หรือนายอากร อาจจัดหาคนเข้าไปทำกินได้เช่นกัน¹⁵ นอกจากนี้

¹² สัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453, หน้า 6.

¹³ เรื่องเด็ชวกัน, หน้า 7.

¹⁴ พันจันทนุมาศ (เจิม), พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรี, หน้า 78.

¹⁵ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, “ประวัติศาสตร์สมัยธนบุรี”, หน้า 281.

ก็ยังมีการเปรียบเทียบบังคับอื่นๆ อีก เช่น ห้ามเบียดบังภาษาถิ่น ห้ามวัดที่โกง ห้ามบุกรุกที่ ห้ามขโมยข้าว เป็นต้น¹⁶

เมื่อบ้านเมืองมีความสงบเรียบร้อยมากขึ้น ก็จากสงครามค่อยๆ ผ่านคลายลง ราษฎรมีโอกาสทำมาหากิน เพราะปลูกสร้างผลผลิตหล่อเลี้ยงผู้คนในสังคม ก็ทำให้สภาพเศรษฐกิจที่เสื่อมโทรมค่อยๆ กลับฟื้นคืนตัวแม้จะไม่เกิดขึ้นในระยะเวลารวดเร็วนัก แต่ก็เริ่มคลี่คลายความอึดอัดขัดสนลงได้บ้าง เมื่อการฟื้นฟูเร่งรัดการก่อกำเนิดในบริเวณเมืองหลวงและเมืองใกล้เคียงประสบความสำเร็จด้วยดี ก็ทำให้เกิดการค้าขายทั้งภายในและต่างประเทศ ดังปรากฏรายงานของบาทหลวงชาวฝรั่งเศสชื่อมองซีเออร์คูเด ที่บันทึกไว้เมื่อวันที่ 25 มิถุนายน พ.ศ. 2322 ถึงสภาพบ้านเมืองในช่วงเวลาดังกล่าวไว้ว่า "เวลานี้ในเมืองไทยการศึกสงครามได้สงบเรียบร้อยแล้ว พวกพม่าเข้าศึกเก่าของเราไม่ได้คิดที่จะกลับมาตีเมืองไทยอีก และเสบียงอาหารข้าวปลาเน่าเกลือก็จับจะบริบูรณ์ขึ้นอีกแล้ว"¹⁷

กิจกรรมทางเศรษฐกิจด้านการค้าทั้งภายในและต่างประเทศนั้น กลุ่มคนที่มีบทบาทมากที่สุดได้ก็คือชาวจีนนั่นเอง เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงสร้างเมืองใหม่ที่ธนบุรี พวกจีนเก่าที่อพยพมาจากกรุงศรีอยุธยากระจัดกระจายตั้งชุมชนขึ้นหลายแห่งบริเวณริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนพระราชเสาะหิ้วหน้าเงินและลูกน้องในกองทัพเงินที่เคยช่วยราชการรบพม่านั้น สมเด็จพระเจ้าตากสินได้พระราชทานที่ดินทางฝั่งตะวันตกของกรุงธนบุรีให้ (ซึ่งก็คือที่ตั้งของพระบรมมหาราชวังในปัจจุบัน)¹⁸ ส่วนพวกคนจีนที่อพยพเข้ามาใหม่กระจัดกระจายอยู่ตามบริเวณหัวเมืองชายทะเลบ้าง เช่น สงขลา กลาง ระนอง ตรัง จันทบุรี ระยอง ชลบุรี ฉะเชิงเทรา เป็นต้น¹⁹ คนจีนส่วนใหญ่ที่เข้ามามีสิทธิ์ประกอบอาชีพได้แทบทุกอย่าง อีกทั้งยังไม่ต้องผูกพันตนเองเข้าสู่ระบบการเกณฑ์แรงงาน ทำให้มีอิสระในการประกอบอาชีพต่างๆ ได้อย่างต่อเนื่อง

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 294.

¹⁷ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39, โรงพิมพ์ศรีหงส์ 2470 (หนังสือแจกในการบำเพ็ญกุศลอายุครบ 50 ปี มหาอำมาตย์โท หม่อมเจ้าธำรงศิริ 12 พฤษภาคม 2470), หน้า 120.

¹⁸ สุกงาค์ จันทวานิชและคณะ, ชาวจีนแต่จิ๋วในประเทศไทยและในภูมิภาคอื่นๆ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), หน้า 91.

¹⁹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, "ประวัติศาสตร์สมัยธนบุรี", หน้า 277.

แหล่งที่มาของเงินตราและทุนทรัพย์ในระยะแรกของรัฐ ส่วนหนึ่งได้มาจากการขูดคั้นทรัพย์สินจากแหล่งช้อนทรัพย์แหล่งต่าง ๆ ในกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากราษฎรในช่วงก่อนเสียกรุงฯ จำเป็นต้องหลบหนีหน้าเพื่อเอาชีวิตรอด ไม่สามารถหอบเอาทรัพย์สินเงินทองของมีค่าติดตัวไปได้ เพราะเป็นภาระยากแก่การหลบหนี อีกทั้งอาจถูกโจรปล้นชิงเอาระหว่างทาง จึงใช้วิธีขูดหลุมช้อนทรัพย์สินไว้ในดิน เมื่อพม่าซุกทัพกลับไป เจ้าของทรัพย์บางคนก็ซ่อนกับไปขุดเอาทรัพย์สินเงินทองของตนที่ฝังไว้ขึ้นมาได้ แต่บางคนก็จำที่ซ่อนไม่ได้ มีหน้าเข้าเจ้าทรัพย์บางรายก็ถูกฆ่าตาย เสียในสงคราม หรือไม่ก็ถูกจับไปเป็นเชลย ทำให้มีทรัพย์สินหลงเหลือตามซากปรักหักพังอยู่เป็นจำนวนมาก สมเด็จพระเจ้าตากสินก็ได้ทรงใช้ประโยชน์จากทรัพย์สินเหล่านั้น ทั้งในการใช้แลกเปลี่ยนซื้อข้าวปลาอาหาร เสบียง อาวุธจากพ่อค้าต่างชาติ และจัดเก็บภาษีจากผู้ที่เข้ามาขอเป็นนาอากรขูดคั้นหาทรัพย์สิน โดยจัดตั้งข้าราชการไปประจำอยู่ ณ กรุงศรีอยุธยา เพื่อป้องกันมิให้มีผู้หนึ่งผู้ใดทำการขูดคั้นทรัพย์สินโดยพลการ ซึ่งผู้ขูดคั้นก็มีทั้งคนไทยและคนจีน ดังปรากฏในรายงานฉบับหนึ่งของบาทหลวงชาวฝรั่งเศสชื่อ คอร์ กล่าวไว้ว่า "เมื่อปีก่อนและปีนี้พวกจีนและไทยไม่ได้หากินอย่างอื่น นอกจากเที่ยวทำลายพระพุทธรูปและเจดีย์ พวกจีนได้ทำให้เงินทองในเมืองไทยไหลไปเทมา และการที่ประเทศสยามกลับตั้งตัวได้เร็วเช่นนี้ ก็เพราะความหมั่นเพียรของพวกจีน ถ้าพวกจีนไม่ใช่คนมักได้แล้ว ในเมืองไทยทุกวันนี้คงจะไม่มีเงินใช้เป็นแน่เพราะพวกพม่าได้ขนไปจนหมดสิ้น เพราะฉะนั้นการที่ได้มีการค้าขายกันในทุกวันนี้ ก็เป็นด้วยพวกจีนได้ไปที่ขูดเงินทองที่ฝังไว้ตามดินและ บรรจู่ไว้ตามพระเจดีย์นั่นเอง"²⁰

อย่างไรก็ตามในระยะแรกเชื่อว่าการค้าภายในประเทศนั้น ส่วนใหญ่ดำเนินการโดยคนจีน เพราะคนไทยต้องถูกเกณฑ์ไปทำสงครามซึ่งมีอยู่เกือบตลอดรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสิน ประกอบกับเกิดความขาดแคลนแรงงานในการสร้างผลผลิต ทำให้สภาพการค้าขายก่อนปีพ.ศ. 2319 คงจะไม่รุ่งเรืองนัก ดังปรากฏในจดหมายของบาทหลวงคูเด เมื่อวันที่ 3 เมษายน พ.ศ. 2318 ความว่า "จนถึงเวลาเดี๋ยวนี้อาหารการกินในเมืองนี้ยังแพงมาก เพราะบ้านเมืองไม่ได้เป็นอันทำมาหากินมา 15 ปีแล้ว เพราะเหตุว่ามีสงครามไม่หยุดเลย และในเวลานี้ก็ยังหาสงบที่เดียวไม่"²¹ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วถึงสภาพความเสื่อมโทรมทางเศรษฐกิจข้างต้น ทำให้พบว่า

²⁰ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453, หน้า 25.

²¹ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 39, หน้า 95.

ปัญหาทางเศรษฐกิจของรัฐสมัยธนบุรีนั้นผูกพันอยู่กับระบบการควบคุมกำลังไพร่พลด้วย การที่รัฐไม่สามารถจัดการกับระบบการเกณฑ์แรงงานและสาบได้อย่างมีประสิทธิภาพ ส่งผลกระทบต่อการแสวงหารายได้ของรัฐอย่างยิ่ง โดยเฉพาะข้าวซึ่งเป็นผลผลิตสำคัญของสังคมไทยรัฐสามารถเรียกเก็บอากรค่านาได้เพียงประมาณ 1 ใน 3 ของพื้นที่เพาะปลูกเท่านั้น คือเก็บได้เฉพาะในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่บริเวณใกล้เคียง อันเป็นแหล่งที่ได้รับผลกระทบจากสงครามกับพม่าอย่างมาก²² ผลผลิตต่างๆ ทั้งทางด้านเกษตรและหัตถกรรม สำหรับใช้อุปโภคบริโภคชีวิตประจำวันจึงเป็นของหาหากที่มีราคาแพง ดังปรากฏในรายงานของบาทหลวงคูเด จับบ์เดียวกับข้างต้นว่า "เงิน 200 เหรียญในทุกวันนี้มีราคาไม่เท่ากับเงิน 50 เหรียญ เมื่อ 100 ปีมาแล้ว"²³ ซึ่งช่วงระยะเวลา นับตั้งแต่เสียกรุงฯ เรื่อยมาจนถึงราวปี พ.ศ. 2319 ราคาข้าวซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสูงถึง 4-12 เท่า บางส่วนรัฐก็ซื้อจากพ่อค้าต่างประเทศ แต่บางส่วนรัฐก็ได้เรียกเกณฑ์จากหัวเมืองที่ได้รับความกระทบกระเทือนจากภัยสงครามไม่มากนักเช่นในปี พ.ศ. 2317 รัฐเรียกเกณฑ์ข้าวจากเมืองนครศรีธรรมราช²⁴ สภาพเศรษฐกิจที่ค่อยๆ ฟื้นตัวขึ้นหลังจากผ่านพ้นภาวะสงครามกับพม่าในช่วงแรก (พ.ศ. 2310-2319) ประกอบกับรัฐได้อาศัยเงินทุนจากการขูดคั้นหาทรัพย์สินที่ซ่อนไว้ตามแหล่งที่ซ่อนต่าง ๆ ในกรุงศรีอยุธยา และการดำเนินนโยบายเพิ่มพูนแรงงานด้วยการเปิดรับชาวต่างชาติ โดยเฉพาะชาวจีนให้เข้ามาเป็นแรงงานสร้างผลผลิต ทำให้สภาพเศรษฐกิจในช่วงนับตั้งแต่พ.ศ. 2320 เป็นต้นมาจะดีขึ้น ดังจะเห็นได้จากด้านการค้าต่างประเทศ

การติดต่อค้าขายกับต่างประเทศในสมัยธนบุรีนั้นประเทศคู่ค้าที่สำคัญที่สุดก็คือ จีน อาจกล่าวได้ว่าจีนเป็นแหล่งที่มาของสินค้าที่จำเป็นสำหรับธนบุรีในช่วงภาวะขาดแคลนเป็นอย่างยิ่ง ในขณะที่ตัวนั้นก็เป็ตลาดสำหรับแปรสภาพสินค้าของป่าซึ่งเป็นผลผลิตทางเศรษฐกิจที่สำคัญในสมัยธนบุรี ดังนั้นจึงพบว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงพยายามฟื้นฟูการค้ากับจีน โดยเฉพาะการค้าภายใต้ระบบบรรณาการซึ่งเป็นผลประโยชน์โดยตรงของรัฐ เพราะเป็นโอกาสที่รัฐจะ

²² นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, 2529), หน้า 150.

²³ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 39, หน้า 95.

²⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 164.

ได้สิทธิพิเศษทางการค้าชายและการยกเว้นภาษี²⁵ ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงใช้ความพยายามอยู่หลายครั้งในการติดต่อกับราชสำนักจีนเพื่อให้ได้รับการยอมรับจากจีน โดยในปี พ.ศ. 2314 ทรงโปรดให้พ่อค้าจีนชาววางตุ้งอัญเชิญพระราชสาส์นของพระองค์ไปทูลเกล้าถวายจักรพรรดิจีน แต่ได้รับการปฏิเสธ²⁶ ซึ่งกว่าจะได้รับการยอมรับอย่างเป็นทางการก็จนปี พ.ศ. 2320 เมื่อจักรพรรดิเฉียน-หลงพระราชทานพระบรมราชาอนุญาตให้พระเจ้าตากสินส่งคณะทูตบรรณาการไปจีนได้ หลังจากนั้นสมเด็จพระเจ้าตากสินก็ได้ส่งคณะราชทูตพร้อมเครื่องบรรณาการไปจีนอีก ในปีพ.ศ. 2324 ซึ่งการส่งคณะทูตครั้งนี้ทรงส่งเรือสำเภาไปถึง 11 ลำบรรทุกฝาง ไม้ค่า ไม้แดง ไม้มูลค่า 2,443 ชั่ง 15 ตำลึงบาท 3 สลึง เพื่อจะไปขายที่เมืองจีน²⁷ นอกจากนี้ก็ยังมีการค้าในส่วนของหัวเมืองทางใต้ เช่น นครศรีธรรมราช สงขลา เป็นต้น ที่ทำการค้าชายกับอินเดีย จีน และพ่อค้าตะวันตก โดยเฉพาะการค้าดีบุกซึ่งเป็นสินค้าสำคัญที่รัฐใช้แลกเปลี่ยนกับอาวุธยุทธภัณฑ์จากต่างประเทศ เช่นในปีพ.ศ. 2320 สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงต้องการอาวุธปืนโปรดให้ข้าหลวงกรมการเมืองกลางจัดหาซื้อปืนคาบศิลาจำนวน 10,000²⁸ กระบอกจากกัปตันฟรานซิส ไลท์ (Captain Francis Light) พ่อค้าชาวอังกฤษโดยรัฐจ่ายเป็นดีบุกที่มีมูลค่าเทียบเท่ากับราคาของปืนตามจำนวนที่สั่งซื้อ ซึ่งการแลกเปลี่ยนดังกล่าวส่งผลดีแก่ทั้ง 2 ฝ่ายคือ ไทยก็ได้ปืนตามต้องการ ส่วนพ่อค้าอังกฤษก็ได้ดีบุกตามที่ต้องการเช่นกัน ซึ่งรัฐธนบุรีได้ใช้วิธีการดังกล่าวในการซื้อหาสินค้าที่ต้องการ โดยการรวบรวมสินค้าพื้นเมืองที่เป็นที่ต้องการของต่างประเทศ เช่น ดีบุก ไม้ฝาง งาช้าง หนังสัตว์ เป็นต้น โดยชำระมูลค่าของสินค้าที่สั่งซื้อด้วยสินค้าพื้นเมืองแทนการชำระเป็นตัวเงินที่รัฐมีอยู่อย่างจำกัด

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 151.

²⁶ สิบแสง พรหมบุญ, ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย, (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2525), หน้า 144.

²⁷ สุวิทย์ อิศาศาสตร์, "ประวัติศาสตร์สมัยธนบุรี", หน้า 283.

²⁸ เรื่องเดียวกัน

ลักษณะการควบคุมสินค้านำเข้าและส่งออกในสมัยกรุงธนบุรีนั้น รัฐเป็นผู้ควบคุมในลักษณะผูกขาด แม้การค้าต่างประเทศที่มีอยู่ก็นับเป็นการค้าที่มุ่งสนองความต้องการของรัฐเป็นสำคัญ รวมไปถึงการค้าโดยพ่อค้าจีนซึ่งทำการค้าขายได้โดยอิสระ ทั้งนี้พิจารณาจากประเภทสินค้าที่นำเข้าส่วนใหญ่จะเป็นอาวูซป็น กำมะถันสำหรับทำคินป็น กะทะเหล็กและเหล็กสำหรับหลอมทำป็นใหญ่²⁹ ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับใช้ในราชการ ส่วนสินค้าออกก็เป็นสินค้าที่ได้มาจากการเกณฑ์แรงงานส่วย แต่เนื่องจากรัฐไม่สามารถควบคุมกำลังแรงงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทำให้จำนวนสินค้าของป่าที่ได้มาจากระบบการเกณฑ์แรงงานมีไม่มากนัก ดังนั้นรัฐจึงต้องหาวิธีการในการควบคุมผลผลิตอย่างเข้มงวด เพื่อสงวนสินค้าของป่าไว้สำหรับแลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่นๆ ที่รัฐต้องการ เช่น ทองปัดแดงตั้งขุนนางที่ไว้วางพระราชหฤทัย อาภีเจ้าพระยาอินทวงษา ไปตั้งกองเร่งรัดส่วยตุงกในท้องที่ปักษ์ใต้โดยตรง ทั้งนี้เพราะตุงกสามารถใช้แลกเปลี่ยนกับสินค้าที่รัฐต้องการได้³⁰ นอกจากนี้ยังออกกฎข้อบังคับที่เข้มงวดเพื่อป้องกันการรั่วไหลของพระราชทรัพย์ เช่น หากข้าราชการคนใดฉ้อโกงพระราชทรัพย์เบียดบังสินค้าต้องห้ามของหลวงไป หรือปล่อยปละละเลยให้มีการลักลอบค้าขายสินค้าต้องห้ามมีโทษถึงประหารชีวิต³¹ เป็นต้น อย่างไรก็ตามแม้จะทรงเข้มงวดกับการควบคุมผลผลิตสินค้าที่สำคัญ แต่วิธีการดังกล่าวก็มีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นหลักประกันว่ารัฐจะมีผลผลิตที่เป็นต้องการของต่างประเทศเพียงพอแก่การแลกเปลี่ยนกับสินค้าที่รัฐต้องการ เนื่องจากรัฐตระหนักดีว่าการค้าขายนั้นทำให้รัฐได้ประโยชน์ทั้งจากภาษีและความสะดวกในการได้มาซึ่งสินค้าที่ต้องการ

รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินสิ้นสุดลงในปี พ.ศ. 2325 รวมระยะเวลาครองราชย์นาน 15 ปี อันเป็นช่วงสมัยแห่งการฟื้นฟูสภาพเศรษฐกิจที่ทรุดโทรมลงอย่างยิ่ง ซึ่งช่วงระยะเวลาดังกล่าวแม้สภาพเศรษฐกิจจะบรรเทาความฝืดเคืองลงไปบ้างในช่วงปลายรัชกาล เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าตากสินสามารถเปิดประตูค้าขายกับจีนได้เป็นผลสำเร็จ แต่สภาพเศรษฐกิจโดยรวมก็ยังเป็นปัญหาให้รัฐและผู้ปกครองที่มีอำนาจต่อๆ มาต้องหาหนทางแก้ไขต่อไป

²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 305.

³⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 168.

³¹ สุวิทย์ อิศราศวัตติ, "ประวัติศาสตร์สมัยธนบุรี", หน้า 294.

สภาพเศรษฐกิจไทยในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น นับตั้งแต่แรกสร้างกรุงเทพฯ ในปีพ.ศ. 2325 จนถึงสิ้นสุทธรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2394 ยังคงอยู่ในช่วงระยะเวลาแห่งการฟื้นฟูบูรณะสร้างบ้านเมืองใหม่ ซึ่งพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี 3 รัชกาลแรก ทรงถือเป็นพระราชภารกิจสำคัญในการทำนุบำรุงบ้านเมืองให้รุ่งเรืองเหมือน "ครั้งบ้านเมืองดี" คือรุ่งเรืองสว่างามเทียบเท่ากรุงศรีอยุธยา ดังจะเห็นได้ตั้งแต่การสร้างพระบรมมหาราชวัง และวัดวาอารามต่างๆ รวมไปถึงสถานที่บางแห่งซึ่งพยายามเลียนแบบหรือแม้กระทั่งการตั้งชื่อให้เหมือนกับที่เคยมีในกรุงศรีอยุธยา เช่น กูเขากอง คลองมหานาค เป็นต้น ที่ทรงจัดทำดั่งนี้เพื่อจะแสดงว่าไทยได้กลับตั้งตัวเป็นอิสระที่กำลังจะสร้างบ้านเมืองใหญ่ให้เทียบเท่ากรุงศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง³² ซึ่งไม่เพียงแต่เฉพาะรูปแบบสถาปัตยกรรมเท่านั้นที่รัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นลอกเลียนแบบจากอยุธยา หากแต่รวมไปถึงรูปแบบการเมืองการปกครอง กิจกรรมทางเศรษฐกิจ และระบบสังคมด้วย ดังข้อวิเคราะห์ของนิธิ เอียวศรีวงศ์ ที่กล่าวถึงความสำเร็จของการที่กรุงศรีอยุธยาสามารถกลับมาฟื้นฟูใหม่ในสมัยราชวงศ์จักรีได้นั้น เหตุผลส่วนหนึ่งมาจากพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและการรวมตัวของเหล่าขุนนางเชื้อสายผู้ดีจากอยุธยาภายใต้ศูนย์กลางคือ เจ้าพระยาจักรี ความว่า "พระพุทธยอดฟ้าฯ จึงทรงเป็นเหมือนประธานของกลุ่มมากกว่าผู้มีอำนาจเด็ดขาดดังเช่น พระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งพระราชทานการนำแก่มุขแต่ผู้เดียวอย่างเด่นชัดและการแบ่งสรรอำนาจกันในรัชกาลที่ 1 ก็จัดขึ้นอย่างน้อยในระยะแรกตามความสำคัญของกลุ่มผู้ดีเหล่านี้... ขุนนางจำนวนหนึ่งเริ่มตั้งตัวขึ้นในระบบราชการโดยอาศัยสถานะของตระกูลที่มามีตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นมาตรฐาน และจะได้โอกาสสืบทอดอำนาจของตระกูลต่อมาในราชวงศ์บ้านพลพหลวง"³³ อย่างไรก็ตามแม้รัฐสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะได้อาศัยรูปแบบและโครงสร้างทางด้านเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองจากกรุงศรีอยุธยา แต่หากพิจารณาอย่างละเอียดลึกซึ้ง

³² ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรีและวิมล พงศ์พินิจ, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 3, (กรุงเทพฯ:มิตรนราการพิมพ์, 2515), หน้า 1.

³³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, (กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์มติชน, พิมพ์ครั้งที่ 4, 2529) หน้า 572.

จะพบว่ารัฐสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อาศัยเพียงโครงสร้างทางการเศรษฐกิจและสังคมอย่างผิวเผินเท่านั้น เพราะรัฐสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นรัฐที่เพิ่งผ่านพ้นภาวะสงครามอันสาหัสมาด้วยระยะเวลาไม่นานนัก ผลของสงครามทำให้รัฐต้องประสบกับปัญหาหลังสงครามหลายด้าน อาทิ ความขาดแคลนทั้งกำลังคนและทรัพย์สิน เป็นต้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ข้อจำกัดต่างๆ ทั้งทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง ส่งผลให้รัฐสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นต้องปรับปรุงบูรณะบ้านเมืองให้สอดคล้องตามสภาวะการณแวดล้อม ดังนั้นรูปแบบทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างจากสมัยกรุงศรีอยุธยาไม่น้อยทีเดียว โดยเฉพาะในด้านเศรษฐกิจซึ่งรัฐสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีรายได้และผลผลิตรวมทั้งแรงงานในการสร้างผลผลิตจำกัดในขณะที่มีรายจ่ายที่จำเป็นหลายด้าน รัฐจึงต้องแสวงหารายได้ให้เพียงพอด้วยเหตุนี้รัฐจึงต้องหันเหการแสวงหารายได้ไปสู่จากสินค้าและผลผลิตที่มีอยู่ไปขายต่างประเทศมากขึ้น เพื่อเพิ่มพูนรายได้ของรัฐในอีกทางหนึ่ง นโยบายการค้าดังกล่าวทำให้รัฐจำเป็นต้องหาวิธีการเพิ่มพูนผลผลิตตลอดจนครอบครองผลผลิตเพื่อใช้เป็นสินค้าออกให้มีประสิทธิภาพมากที่สุด ซึ่งต่างจากรัฐกรุงศรีอยุธยาที่ทำให้หน้าที่เป็นเมืองท่าที่เป็นศูนย์กลางการค้าในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาในลักษณะการค้าส่งผ่านและเป็นแหล่งรวบรวมสินค้า³⁴ จากดินแดนใกล้เคียงเพื่อระบายสินค้าเข้าสู่ตลาดในเงินมากกว่าจะเป็นผู้ผลิตสินค้านั้นๆ เอง

สภาพเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น อาจกล่าวได้ว่ามีลักษณะกำลังอยู่ระหว่างเศรษฐกิจแบบพอยังชีพกับระบบเศรษฐกิจแบบตลาดและการส่งออก สำหรับเศรษฐกิจแบบพอยังชีพนั้นมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจอยู่บนการเกษตรกรรม แต่ละครอบครัวสามารถผลิตของจำเป็นในการดำรงชีพได้แทบทุกอย่าง นับตั้งแต่การปลูกข้าวเพื่อบริโภคภายในครอบครัว รวมทั้งเพาะปลูกพืชผัก ผลไม้ ต่อเมื่อมีส่วนเหลือจากการบริโภคแล้วจึงจะนำออกขายหรือแลกเปลี่ยนกับสิ่งของอื่นๆ บ้าง โดยรัฐจะได้รับประโยชน์จากผลผลิตส่วนเกินเหล่านี้ในรูปของภาษีอากรและส่วย ซึ่งนอกจากการเพาะปลูกแล้วราษฎรยังดำรงชีพด้วยการเลี้ยงสัตว์จับปลาตามแม่น้ำลำคลอง รวมทั้งการทอผ้าเพื่อใช้เป็นเครื่องนุ่งห่ม ปิ่นหม้อ ติ่มมิด ส่วนกระบุงตะกร้า และ

³⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีธรรมเพนนคระรวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์ (กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, 2527), หน้า 87.

เครื่องใช้ไม้ส้ออื่นๆ ในชีวิตประจำวัน เรียกว่าราษฎรในชุมชนหรือหมู่บ้านๆ หนึ่งสามารถผลิตสิ่งของจำเป็นทั้งอุปโภคและบริโภคในการดำรงชีพได้เองเกือบทุกชนิด³⁵ ส่วนในด้านการค้าขายรัฐเป็นผู้ควบคุมและดำเนินการค้าขายทั้งภายในและต่างประเทศในลักษณะผูกขาด

ส่วนระบบเศรษฐกิจแบบตลาดและการส่งออกที่ปรากฏในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น ยังคงอาศัยการเกษตรกรรมเป็นสำคัญเช่นกัน หากแต่แตกต่างในแง่วัตถุประสงค์ของการสร้างผลผลิต เนื่องจากการแสวงหารายได้ของรัฐทำให้รัฐต้องส่งเสริมให้มีการเพาะปลูกและสร้างผลผลิตที่เป็นที่ต้องการของตลาดเพื่อขายเป็นรายได้อย่างกว้างขวางมากขึ้น³⁶ รวมทั้งการลงทุนในกิจกรรมทางเศรษฐกิจเพิ่มมากขึ้นเพื่อสร้างผลผลิตให้เพียงพอในการตอบสนองความต้องการของตลาด เช่น การปลูกอ้อยในหลายๆ พื้นที่ อาทิ นครไชยศรี ฉะเชิงเทรา เป็นต้น อ้อยจำนวนมากถูกส่งเข้าโรงหีบอ้อยเพื่อผลิตเป็นน้ำตาลส่งขายต่างประเทศ การแปรสภาพผลผลิตทางเกษตรกรรมให้เป็นสินค้าส่งขายต่างประเทศนี้เองที่ก่อให้เกิดการขยายตัวของตลาด อันนำมาซึ่งการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้าและสินค้ากับเงินตรามากยิ่งขึ้น ทำให้เกิดการหมุนเวียนของเงินตราในระบบเศรษฐกิจมากขึ้นเช่นกัน³⁷ ลักษณะดังกล่าวเป็นพลังผลักดันให้เศรษฐกิจของรัตนโกสินทร์ตอนต้นเข้าไปเกี่ยวข้องกับเครือข่ายการค้านานาชาติ แม้ว่าสภาพเศรษฐกิจดังกล่าวจะยังไม่ขยายตัวครอบคลุมระบบเศรษฐกิจไทยทั้งระบบ แต่ก็เริ่มที่จะแสดงความเคลื่อนไหวเข้าครอบงำระบบเศรษฐกิจบางส่วน และมีแนวโน้มจะขยายตัวกว้างขวางออกไปในบางพื้นที่โดยเฉพาะบริเวณเมืองหลวง หัวเมืองใกล้เคียง และบริเวณเมืองท่าที่มีการติดต่อกับต่างประเทศ ทั้งยังดึงดูดผู้คนจำนวนมากไม่น้อย เช่น ขุนนางข้าราชการ ชนชั้นปกครอง ชนชั้นสูง ชาวจีน เป็นต้น ให้เข้ามามีบทบาทสำคัญในทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ แต่เนื่องจากรัฐไทยยังคงเป็นผู้ควบคุมนโยบายและประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่างๆ อย่างเหนียวแน่น ทำให้ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดและการส่งออกไม่สามารถหลุดพ้นจากโครงสร้าง

³⁵ ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, "เศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" เอกสารสอนชุดวิชาเศรษฐกิจไทย (นนทบุรี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2535), หน้า 68.

³⁶ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเก่า, (กรุงเทพฯ: โอ. เอส. พรินติ้งเฮ้าส์, 2539), หน้า 11.

³⁷ ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, "เศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น", หน้า 64.

ของระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงได้ทั้งหมด ลักษณะการควบคุมกิจกรรมทางเศรษฐกิจโดยรัฐนั้น ทำให้รัฐสามารถรวบรวมผลผลิตจากชนชั้นได้ปกครองผ่านระบบการเกณฑ์แรงงานและส่วยเพื่อนำผลผลิตที่ได้ออกจำหน่ายทำกำไร โดยอาศัยเงื่อนไขทางการเมืองการปกครองเป็นเครื่องแลกเปลี่ยนกับผลผลิตส่วนเกินที่รัฐเรียกเก็บจากราษฎร พิเศษดังกล่าวทำให้รัฐเป็นผู้ครอบครองผลผลิตส่วนใหญ่และสามารถแปรสภาพผลผลิตและสิ่งของให้เป็นเงินตรา เพื่อนำมาใช้จ่ายในการฟื้นฟูบูรณะบ้านเมืองต่อไป ทั้งหมดนี้คือลักษณะอันเกี่ยวเนื่องผสมผสานกันระหว่างระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงกับระบบเศรษฐกิจแบบตลาดและการส่งออก

ในระยะแรกแห่งการสถาปนาราชวงศ์จักรี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงประสบปัญหาในการฟื้นฟูบูรณะบ้านเมืองในทำนองเดียวกับสมเด็จพระเจ้าตากสิน เนื่องจากบ้านเมืองอยู่ในภาวะขาดแคลนทั้งกำลังคนและทรัพย์สินซึ่งส่งผลกระทบต่ออาหารแสวงหารายได้ของรัฐ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในระยะแรกอย่างยิ่ง ก่อให้เกิดสภาพความไม่มั่นคงทางการเงิน ดังปรากฏพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่มีต่อกรมพระราชวังบวรฯ ที่กราบทูลขอพระราชทานเบี้ยหวัดสำหรับแจกจ่ายแก่ข้าราชการวังหน้าเพิ่มว่า "เงินเก็บมาได้แต่ส่วยอากรก็พอใช้ทำนุบำรุงแผ่นดิน เหลือก็ได้เอามาแจกเบี้ยหวัดก็ไม่พอ ต้องเอาเงินกำไรตกแต่งสำเภามาเพิ่มเติมเข้าอีกก็พอใช้ไปได้ปีหนึ่งๆ เงินคงคลังที่สะสมไว้ก็ยังมี"³⁸ สภาพความฝืดเคืองของการใช้จ่ายเงินตราดังกล่าวยังคงปรากฏเรื่อยมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 2 ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารถึงปัญหาเรื่องการจัดหารายได้เข้ารัฐว่าไม่พอเพียงแต่การแจกจ่ายเป็นเบี้ยหวัดแก่ขุนนางข้าราชการว่า "เงินหลวงได้ในปีหนึ่งๆ บางทีก็พอเบี้ยหวัด บางปีก็ไม่พอต้องลดอัตราเบี้ยหวัดลง บางปี 3 ส่วน บางปีส่วน 1 บางปีก็ต้องลดถึงกึ่งหนึ่งก็มี บางปีก็พระราชทานผ้าลายแจกเพิ่มในเบี้ยหวัดบ้าง"³⁹ นอกจากนี้ยังประสบปัญหาในการควบคุมแรงงานของรัฐให้มีประสิทธิภาพในการรับใช้ราชการ ซึ่งเป็นผลมาจากภาวะการขาดแคลนกำลังคนที่สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยธนบุรี ทำให้รัฐสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไม่สามารถเรียกเกณฑ์ไพร่พลได้

³⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 (พระนคร:คุรุสภา, 2503), หน้า 295.

³⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2, (พระนคร:คุรุสภา, 2505), หน้า 722.

อย่างมีประสิทธิภาพ ส่งผลให้รัฐขาดแรงงานสำหรับใช้ในงานราชการ ดังเช่น การสร้างพระนครในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้สร้างคอคลองรอบพระนครขึ้นก่อนโดยทรงให้จัดตั้งกองสักเลกไพร่หลวงสมกำลังและเลขหัวเมืองมาใช้เพื่อการนี้ แต่ก็ยังไม่เพียงพอต้องเกณฑ์ชาวเขมรถึง 10,000 คน และเกณฑ์ลาวเมืองเวียงจันทน์อีก 50,000 คน เข้ามาช่วยขุดคอคลองและสร้างกำแพงเมือง⁴⁰ ภาวะความขาดแคลนกำลังทำให้รัฐสมัยรัตนโกสินทร์ต้องผ่อนคลายระบบการเกณฑ์แรงงานลง เช่นในปีพ.ศ. 2327 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้ตรากฎหมายลดหย่อนระยะเวลาในการรับราชการสำหรับไพร่หลวงสมกำลังให้มาเข้าเวรรับราชการ 1 เดือนออก 2 เดือน เพื่อเป็นการผ่อนคลายภาระของไพร่แต่ก็ยังปรากฏการหลบหนีของไพร่ออกจากระบบการเกณฑ์แรงงาน ดังปรากฏในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยว่า "เจ้าแลขุนนางแต่งเข้าไปตั้งช่องสุ่มผู้คนอยู่ในป่าสำหรับหาของป่าต่างๆ มาส่งส่วย ทาสลูกหนี้คนใดหนีเข้าช่องแล้วก็เอาตัวไม่ได้ เพราะนายช่องมีเจ้านายมีอำนาจแข็งแรง"⁴¹ การที่บรรดาเจ้านายและขุนนางผู้มีอำนาจตั้งช่องสุ่มกำลังคนก็เพื่อรวบรวมผลผลิตของป่าซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดซึ่งโดยมากเจ้านายและขุนนางเหล่านี้ทำการค้าส่วนตัว ดังนั้นปัญหาเรื่องการตั้งช่องสุ่มกำลังจึงทำให้รัฐขาดรายได้ส่วนหนึ่งไปไม่น้อย เพราะแทนที่ประโยชน์จากการเก็บของป่าจะตกแก่รัฐโดยตรง ผลประโยชน์ส่วนใหญ่ก็ตกแก่เจ้านายและขุนนางผู้มีอำนาจ ส่วนผลประโยชน์ที่รัฐได้รับนั้นก็เป็ผลประโยชน์ในรูปส่วนเกินจากภาษีและส่วยเท่านั้น ภาวะการขาดแคลนกำลังแรงงานที่เป็นของรัฐอย่างแท้จริงผนวกกับความด้อยประสิทธิภาพในการควบคุมกำลังคนนั้น นับเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการแสวงหารายได้ของรัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอย่างยิ่ง ส่งผลต่อเนื่องไปถึงการเก็บเก็บส่วยผลประโยชน์ของรัฐในรูปภาษีอากรและส่วยด้วย ประกอบกับรัฐมีข้อจำกัดอย่างมากในการจัดเก็บผลประโยชน์ในรูปของภาษีอากรและส่วย ทั้งนี้เนื่องจากลักษณะวิธีการจัดเก็บรายได้ของรัฐเป็นไปในรูปสิ่งของหรือผลผลิตต่างๆ มากกว่าจะได้รับการรับตัวเงินอย่างแท้จริง ดังเช่นการกำหนดให้ไพร่เก็บส่วยสิ่งของหรือผลผลิตที่มีมากในแถบภูมิ

⁴⁰ สุพรรณิ เพ็งแสงทอง, "พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางการเมืองไทยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416 " (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527), หน้า 115.

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 116.

ลำเนาที่ไพร่เหล่านั้นอาศัยอยู่ อาทิ ราษฎรทางเหนือรัฐก็จะเรียกเกณฑ์ส่วยไม้ประเภทต่างๆ เช่นไม้ขอนสัก เป็นต้น ส่วยจึงนับเป็นภาษีในอีกรูปแบบหนึ่งที่สำคัญต่อการแสวงหารายได้ของรัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ระบบการจัดเก็บผลผลิตของรัฐในรูปส่วยจัดแบ่งได้ 3 ประเภทใหญ่ตามการส่งส่วยเข้ามาให้รัฐดังนี้

1. ส่วยประจำปี หรือที่เรียกว่าส่วยรายปี ไพร่ส่วยจะต้องส่งส่วยตามที่ทางราชการระบุมาในอัตราที่กำหนดเป็นรายปี⁴² หรือกรณีที่มีนาของส่วย ทำหน้าที่ควบคุมเลกไพร่ในสังกัดของท้องถิ่นนั้นๆ นายกองส่วยซึ่งส่วนใหญ่รัฐแต่งตั้งให้บุคคลผู้มีอำนาจภายในท้องถิ่นนั้นๆ ให้ทำหน้าที่ควบคุมการจัดหาสิ่งของตามที่รัฐกำหนด ทั้งนี้ เลกไพร่ส่วยในสังกัดแต่ละกองจะมีจำนวนไม่เท่ากัน การคำนวณรายได้ของรัฐจากกองส่วยแต่ละกองจึงขึ้นอยู่กับจำนวนเลกไพร่ส่วยและอัตราที่รัฐกำหนดซึ่งแต่ละพื้นที่มีอัตราที่ต้องรับผิดชอบแตกต่างกันไป

2. ส่วยเกณฑ์ในกรณีพิเศษ บางครั้งรัฐอาจเรียกเก็บส่วยเกณฑ์เป็นกรณีพิเศษ นอกเหนือจากส่วยรายปีที่รัฐเรียกเก็บจากไพร่ส่วยตามอัตราที่กำหนดในแต่ละปี เพื่อนำส่วยที่ต้องการเพิ่มเป็นพิเศษบางชนิดมาใช้ในกิจกรรมบางอย่างโดยเฉพาะ เช่นงานโสกันต์ งานพระเมรุ งานก่อสร้างต่าง ๆ หรือเพื่อใช้ในการสงคราม เป็นต้น

3. ส่วยบรรณาการ หมายถึงส่วยที่เจ้าเมืองต่างๆ รวมทั้งหัวเมืองประเทศราช ต้องจัดเกณฑ์สิ่งของเข้ามาถวายพระมหากษัตริย์เพื่อแสดงความจงรักภักดี โดยรัฐส่วนกลางจะกำหนดอัตราและประเภทสิ่งของที่หัวเมืองและเมืองประเทศราชต้องส่งตามระยะเวลาที่กำหนดแตกต่างกันไป เช่น เมืองประเทศราชมลายู กำหนดให้ส่ง 3 ปีต่อครั้ง ส่วนหัวเมืองใหญ่ๆ ซึ่งเป็นเมืองชั้นเอกอย่างนครศรีธรรมราชกำหนดให้ส่งปีละ 2 ครั้ง เป็นต้น⁴³ การส่งส่วยบรรณาการนั้นเปรียบเสมือนพันธะทางการเมืองและเศรษฐกิจระหว่างรัฐส่วนกลางกับบรรดาหัวเมืองและเมืองประเทศราชถือเป็นสัญญาผูกพันที่บรรดาหัวเมืองและเมืองประเทศราชต้องปฏิบัติต่อรัฐที่มีอำนาจเหนือกว่า

⁴² นันทิยา สว่างวุฒิชรรม, "การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร พ.ศ. 2325-2448" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทสาขารัฐศาสตร์ วิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2525) หน้า 86.

⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 96.

ความจำเป็นของรัฐในการเรียกเก็บส่วยก็เพื่อนำไปจำหน่ายเป็นสินค้าส่งออกขายกับต่างประเทศ เนื่องจากในระยะแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัฐไม่สามารถเรียกเก็บภาษีในรูปตัวเงินจากราษฎรได้มากนัก รัฐจึงเรียกเก็บผลประโยชน์ในรูปสิ่งของที่มีอยู่ตามธรรมชาติมากกว่าซึ่งรัฐสามารถเปลี่ยนส่วยให้เป็นสินค้าเพื่อขายทำกำไรและนำเงินที่ได้มาใช้ในการกิจการต่างๆของรัฐต่อไป สำหรับประเภทของส่วยที่เรียกเก็บในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีดังนี้เช่น

ส่วยไม้ขนสีก ซึ่งมีมากในหัวเมืองทางเหนือ เมืองที่ส่งส่วยไม้ขนสีกได้แก่ สิบสอง พิชัย พิษณุโลก สุวรรณภูมิ พิจิตร กำแพงเพชร ตาก เป็นต้น ⁴⁴

ส่วยสีผึ้ง ปรากฏว่าได้มีการจัดเก็บมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 แล้ว เพราะมีหลักฐานว่าเมื่อรัชกาลที่ 2 เสด็จขึ้นครองราชย์ได้มีการเรียกเกณฑ์ส่วยสีผึ้งเพื่อใช้ในการพระเมรุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทั้งนี้สีผึ้งเป็นของป่าที่มีความสำคัญสำหรับใช้ในกิจกรรมทางศาสนาอย่างมากโดยเฉพาะการหล่อเทียน และนอกจากนั้นยังเป็นสินค้าส่งออกอีกด้วย ⁴⁵

ส่วยแร่ ผลแร่พบมากในหัวเมืองที่ราบสูงโคราช หัวเมืองฝ่ายเหนือ และบริเวณหัวเมืองที่ราบลุ่มภาคกลางในบางท้องที่ เช่นปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา สุพรรณบุรี และอุทัยธานี เป็นต้น ผลแร่เป็นส่วนประกอบของเครื่องชาจีน มีสรรพคุณทำให้เลือดลมเดินสะดวก ช่วยเจริญอาหาร ช่วยย่อยอาหารแก้อาเจียน คนจีนเรียกว่า ชงชาฮึง (Chun Sha Ren) ⁴⁶ แร่จึงเป็นสินค้าสำคัญในการต่างประเทศ ความต้องการผลแร่เพื่อการค้านี้ทำให้บางครั้งการเก็บจากส่วยไม้เพียงพอปรากฏว่าต้องเรียกเกณฑ์ผลแร่เพิ่มเติม เช่นปรากฏในใบบอกเมืองกำแพงเพชรว่าต้องประสงค์ผลแร่สำหรับตอบแทนสินค้าเมืองนอก โปรดเกล้าฯ ให้กรมการเมืองเกณฑ์เลก 150 คนไปเก็บผลแร่ให้ได้ 3 คนต่อหาบ เป็นจำนวนแร่หนัก 50 หาบ ส่งลงมาทูลเกล้าถวาย ⁴⁷ เป็นต้น

⁴⁴ ขวัญเมือง จันทโรจณี, "ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2397)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), หน้า 141.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 269.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 303.

⁴⁷ "ใบบอกเมืองกำแพงเพชรส่งผลแร่จัดซื้อลงมาส่ง จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199", หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 28.

ส่วยดีบุก เป็นทรัพยากรที่มีมากในหัวเมืองทางภาคใต้ เช่น นครศรีธรรมราช สงขลา ภูเก็ต พังงา เป็นต้น ราษฎรทางใต้ส่วนใหญ่เป็นไพร่ส่วยดีบุก คือไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน แต่ต้องส่งส่วยดีบุกแทน ดีบุกเป็นสินค้าสำคัญที่นอกจากจะทำกำไรให้แก่อำนาจอย่างงามแล้ว รัฐยังได้ใช้ดีบุกแลกกับอาวุธและสินค้าอื่นๆ กับพ่อค้าต่างชาติ ดังปรากฏในหนังสือเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีฯ ถึงพระอภัยขวารีเจ้าทรัพย์เมืองเกาะหมากว่า "ต้องการปืนคาบศิลาไว้สำหรับราชการเป็นอันมากให้พระอภัยขวารีจัดปืนคาบศิลา ชาดสตัน ฮาวไบโพบรรทุกกำปั่นเข้าไปด้วยจะจัดซื้อเอาเป็นของหลวง ตามราคาซื้อขายแก่กันแล้วให้มีหนังสือพระอภัยขวารีกำกับกำปั่นเข้าไปเป็นสำคัญให้รู้ด้วย บัดนี้ทรงพระมหากรุณาพระราชทานเนื้อไม้ ดีบุก งาช้างแก่พระอภัยขวารี ได้มอบให้พระยานครคุมออกมาด้วย"⁴⁸ หรือในปีพ.ศ. 2333 มีสัญญาซื้อขายปืนแลกเปลี่ยนกับดีบุกระหว่างเจ้าเมืองกลางกับกัปตันเฟรานซิส ไลท์ คดีดีบุก 81 ภารา สามารถแลกเปลี่ยนได้ 490 กระบอก⁴⁹ เป็นต้น

ส่วยครั้ง เมืองที่ทำส่วยครั้งได้แก่ จำปาศักดิ์ เพชรบูรณ์ อุบลราชธานี เลย พิษณุโลก เป็นต้น ครั้งเป็นผลผลิตที่ใช้ทั้งภายในและส่งออกขายยังต่างประเทศ ทำให้มีความต้องการครั้งเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ดังปรากฏในสารตราเกณฑ์แลกทำส่วยครั้งว่า "ต้องการครั้งสำหรับตอบแทนลูกค้านายสลุปกำปั่นและข้อมใหม่ข้อผ้าพระราชทานข้าราชการ..."⁵⁰ เป็นต้น ครั้งชนิดดีเป็นที่ต้องการของตลาดในจีนซึ่งจากบันทึกของครอว์ฟอร์ดซึ่งเดินทางเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 2 กล่าวถึงปริมาณการส่งครั้งชนิดดีไปค้ายังประเทศจีนถึงปีละ 18,000 ทาบ⁵¹

⁴⁸ มุลินีพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "หนังสือเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีฯ มาถึงพระอภัยขวารีทรัพย์เมืองเกาะหมาก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173" (คุรุสภา, 2514), หน้า 18.

⁴⁹ ชจร สุขพานิช, "เอกสารเมืองกลาง" แลกงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี (2 กันยายน 2511): 126.

⁵⁰ "สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงมหาดไทยกรมการเมืองเพชรบูรณ์ให้เกณฑ์แลกทำส่วยครั้งถวายจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200", หอสมุดแห่งชาติเลขที่ 80.

⁵¹ ไพบโรจน์ เกษมณีกิจ(แปล), เอกสารของครอว์ฟอร์ด, (ชนบุรุษกรรมศิลปากร, 2515), หน้า 104.

ส่วยฝาง เมืองที่ทำส่วยฝางได้แก่ปราณบุรี กาญจนบุรี ราชบุรี เพชรบุรี ปทุมธานี เป็นต้น⁵² ฝางมีประโยชน์ใช้ในการย้อมสี ทำทองเรือสำเภา และส่งเป็นสินค้าออก⁵³

ส่วยกระวาน เป็นพืชที่มีสรรพคุณในทางยาใช้ประกอบในเครื่องยาสมุนไพร เมืองที่ทำส่วยกระวานได้แก่ นครสวรรค์ อุทัยธานี กำแพงเพชร สุพรรณบุรี เพชรบุรี ราชบุรี กาญจนบุรี นครพนม ขอนแก่น มุกดาหาร ชุมพร เป็นต้น⁵⁴ ผลกระวานจึงเป็นสินค้าส่งออกสำหรับตลาดต่างประเทศที่สำคัญเช่นเดียวกับข้าวและเครื่อง

ส่วยปาน ปานเป็นพืชที่ให้เส้นใยใช้สำหรับทำเชือก การเกณฑ์ส่วยปานจึงมีลักษณะแตกต่างจากส่วยชนิดอื่น ๆ เพราะการเกณฑ์ส่วยปานต้องผ่านกระบวนการผลิตตั้งแต่เกณฑ์เลขส่วยปานมาทำการเพาะปลูกปานไปจนกระทั่งจัดเก็บปานส่งให้รัฐ เมืองที่ทำส่วยปานได้แก่เพชรบูรณ์ นครราชสีมา หนองคาย ขอนแก่น ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ มุกดาหาร นครพนม อีสร์ เป็นต้น⁵⁵

ส่วยน้ำรัก การเก็บส่วยน้ำรักส่วนใหญ่รัฐนำไปใช้ในการบำรุงพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งทรงโปรดหล่อพระพุทธรูปและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่างๆ เป็นอันมาก ดังปรากฏในสารตราที่มีออกไปยังหัวเมืองต่างๆ เช่น พิษณุโลก นครพนม หนองคาย กาฬสินธุ์ สกลนคร สุพรรณบุรี ราชบุรี เพชรบุรี⁵⁶ เป็นต้น โดยเรียกเกณฑ์ไพร่ส่วยส่งส่วยน้ำรักเพื่อใช้ในการพระศาสนาดังนี้ "แลน้ำรักเป็นของต้องพระราชประสงค์สำหรับลงพระพุทธรูป ช่อฟ้า ใบระกา พระอุโบสถ พระวิหาร วัดวาอาราม ใช้ในการพระราชกุศลเป็นอันมาก เลกส่วยรักทำน้ำรักส่งเข้าไปหาพอใช้ไม่ ป่าแขวงเมืองเพชรบุรี เมืองกาญบุรี ราชบุรี สุพรรณ ก็เป็นป่าอันเดียวกันจะถือ

⁵² บุญรอด แก้วกัณฑ์, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411), (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิตสาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518) หน้า 93.

⁵³ ไพโรจน์ เกษมณีกิจ (แปล), เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า 102.

⁵⁴ บุญรอด แก้วกัณฑ์, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)", หน้า 92.

⁵⁵ เรื่องเดียวกัน

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน

ว่าป่าแขวงนั้นเป็นของเมืองนั้นไม่ชอบ ให้ทำไปด้วยกันจะล่วงแขวงล่วงอำเภอกันประการใด ก็ตามเกิดสุดแต่ถึงกำหนดปี ก็ให้ได้น้ำรักให้ครบจำนวนส่วย”⁵⁷

นอกจากส่วยดังกล่าวมาข้างต้นแล้ว ก็ยังมีผลผลิตอีกมากมายหลายอย่างที่รัฐเรียกเกณฑ์ เป็นส่วยทั้งนี้ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งของและผลผลิตที่มุ่งประโยชน์ในงานราชการด้านต่าง ๆ ของรัฐ และมุ่งการค้าส่งออกเป็นสำคัญ อาทิ ส่วยทองแดง ทองคำ นอระมัต งาช้าง ราง ดินประสิว ฟ้าขาว ฟ้าส หนังสัตว์ ฮางสน หวาย ชัน เป็นต้น

อาจกล่าวได้ว่าความดีอรรถสิทธิ์ภาพในการเรียกเกณฑ์และควบคุมกำลังคนของรัฐเมื่อแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ประกอบกับสภาพเศรษฐกิจที่ทรุดโทรมอันเนื่องมาจากสงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยาปีพ.ศ. 2310 ส่งผลกระทบต่อการแสวงหารายได้ของรัฐเป็นอย่างมากถึงขั้นนั้นเพื่อฟื้นฟูบูรณะบ้านเมืองในเวลาอันรวดเร็ว รัฐรัตนโกสินทร์ให้ความสำคัญกับการแสวงหารายได้จากการค้ากับต่างประเทศ โดยเฉพาะการค้าระหว่างไทยกับจีนในระบบบรรณาการเป็นอย่างมาก ให้ความสำคัญของการค้าต่างประเทศที่มีต่อรัฐรัตนโกสินทร์ดังกล่าว ทำให้รัฐเห็นความจำเป็นในการควบคุมและรวบรวมผลผลิตจากส่วยสิ่งของอย่างมาก โดยเฉพาะส่วยที่เป็นสินค้าซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศ ทั้งนี้เพื่อเป็นหลักประกันว่ารัฐจะมีสินค้าเพียงพอสำหรับบรรทุกลงสำเภาไปขายทำกำไรในต่างประเทศอย่างแน่นอน ฉะนั้นส่วยจึงมีความสำคัญต่อรัฐรัตนโกสินทร์ในระยะแรกเป็นอย่างมาก

⁵⁷ "สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองสุพรรณเรื่องนახองส่วยน้ำรักเมืองราชบุรีจะมำทำน้ำรักที่เมืองสุพรรณจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208", หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 112.

การค้าต่างประเทศของรัฐสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ดังที่ได้กล่าวถึงความสำคัญของส่วยในฐานะที่เป็นทรัพยากรสำคัญอันนำมาซึ่งรายได้แก่รัฐสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอย่างยั้งนั้น ผลกำไรที่ได้จากการขายสินค้าส่วยให้กับต่างประเทศทำให้รัฐตระหนักถึงความสำคัญของการค้าต่างประเทศว่าเป็นที่มาของรายได้ และความมั่นคงสู่ท้องพระคลัง เพราะในภาวะที่รัฐไม่อาจแสวงหารายได้จากภายในประเทศได้อย่างเต็มที่ การแสวงหารายได้จากการค้ากับต่างประเทศจึงดำรงความสำคัญต่อความอยู่รอดของรัฐในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นอย่างยั้ง

อาจกล่าวได้ว่าการค้าต่างประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงยึดถือประเพณีการค้าขายโดยการผูกขาดของพระคลังสินค้าเหมือนเช่นในสมัยกรุงศรีอยุธยาอยู่ แต่ไม่ใช่ทั้งหมด ทั้งนี้รัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้อาศัยเพียงรูปแบบและโครงสร้างในการบริหารงานจากกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น กล่าวคือพระมหากษัตริย์ยังทรงเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดแต่เพียงพระองค์เดียวในการดำเนินกิจการทางเศรษฐกิจและการค้าขายทั้งหลายของรัฐ โดยมีพระคลังเป็นผู้รับผิดชอบโดยตรง⁵⁸ นับได้ว่าพระคลังเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญทั้งในด้านเศรษฐกิจและการคลังของรัฐอย่างยิ่ง เพราะมีหน้าที่ดูแลพระราชทรัพย์ทั้งรายรับและรายจ่าย นอกจากนี้ยังทำหน้าที่ดูแลการค้าของหลวงโดยเฉพาะการค้าสำเภาหลวงออกไปค้าขายยังต่างประเทศ รวมทั้งควบคุมดูแลชาวต่างประเทศที่เข้ามาค้าขายกับไทยด้วย ซึ่งลักษณะดังกล่าวเป็นเพียงการค้าเนิ่นการโดยอาศัยโครงสร้างเดิมซึ่งเป็นสิ่งที่มีอยู่ในประสบการณ์ของชนชั้นผู้นำในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น หากทว่าในแง่การค้าเนิ่นนโยบายตลอดจนท่าทีของรัฐที่มีต่อการค้าต่างประเทศในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น มีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างจากกรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้เมื่อพิจารณาในแง่จุดมุ่งหมายและสภาวะแวดล้อมในช่วงเวลาที่แตกต่างกัน ดังนี้

⁵⁸ วราภรณ์ ทิณานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 36.

ค่านโยบายการค้า แม้ว่ารัฐสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงยึดติดอยู่กับนโยบายการค้าผูกขาดการค้าในสมัยกรุงศรีอยุธยาแต่ก็มีวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกัน เนื่องจากการผูกขาดการค้าในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้นมีจุดมุ่งหมายเพื่อกอบโกยผลกำไรจากการขายสินค้าให้แก่ลูกค้าชาติต่างๆ ที่เข้ามาติดต่อซื้อขายในฐานะที่กรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางการค้า ซึ่งแตกต่างจากการผูกขาดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นหลักประกันว่าสำเภาหลวงจะมีสินค้าที่ต้องการพอเพียงบรรทุกไปค้าขายทำกำไรในต่างประเทศ⁵⁰ ทั้งนี้เพราะรัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไม่ได้ดำเนินการในลักษณะเป็นทางผ่านหรือแหล่งรวบรวมสินค้าต่างๆ ของบริเวณภาคหนทวีป เช่นกรุงศรีอยุธยา การค้าต่างประเทศของกรุงศรีอยุธยานั้นอาศัยการค้าแบบส่งผ่านเป็นหลัก⁵¹ แต่รัฐสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกลับเป็นผลิตและดำเนินการค้าเอง โดยหันมาทำกำไรจากการค้าโดยตรงแทนการค้าส่งผ่าน เป็นการบุกเข้าสู่ตลาดการค้าด้วยกิจการของตนเอง

การเปิดโอกาสทางการค้าให้กับบุคคลกลุ่มต่างๆ เข้ามามีส่วนร่วมในการค้ามากขึ้น แม้ว่าการค้าต่างประเทศจะเป็นการค้าของหลวงซึ่งเป็นของพระมหากษัตริย์แต่เพียงพระองค์เดียว แต่เนื่องจากสภาพบ้านเมืองในขณะนั้นไม่เอื้ออำนวยให้เจ้านายและขุนนางข้าราชการเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่เพื่อสร้างผลประโยชน์ได้อย่างเต็มที่ ประกอบกับรายได้ของพระมหากษัตริย์จากระบบการจัดเก็บภาษีอากรในช่วงแรกไม่เพียงพอแก่การพระราชทานเบี้ยหวัดแจกจ่ายให้แก่เจ้านายและขุนนางข้าราชการ ดังนั้นรัฐจึงจำเป็นต้องเปิดโอกาสให้บรรดาเจ้านายและขุนนางข้าราชการ เข้ามามีบทบาทประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจโดยเฉพาะการค้าต่างประเทศเป็นการส่วนตัว ทั้งนี้เพื่อชดเชยรายได้ที่รัฐไม่อาจตอบแทนให้แก่เจ้านายและขุนนางข้าราชการได้ ทั้งนี้การเปิดโอกาสให้เจ้านายและขุนนางข้าราชการ เข้ามามีส่วนร่วมในการค้าต่างประเทศก็ช่วยให้รัฐมีรายได้จากค่าภาษีอากรทางการค้าค่าธรรมเนียมในรูปแบบต่างๆ เพิ่มมากขึ้นด้วย

⁵⁰ วิไลลักษณ์ เมฆารัตน์, "การค้าต่างประเทศกับลักษณะเศรษฐกิจไทยในต้นรัตนโกสินทร์" เอกสารวิชาการหมายเลข 31 ประกอบการสัมมนาสองศตวรรษรัตนโกสินทร์: ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย วารสารธรรมศาสตร์ (1 กันยายน 2525) : 9.

⁵¹ ปารีชาติ วิลารวม, "การส่งของป่าเพื่อเป็นสินค้าออกในสมัยกรุงศรีอยุธยา" วารสารเมืองโบราณ 10 ฉบับที่ 3 (กรกฎาคม-กันยายน): 101.

นอกจากนี้ปัญหาการขาดแคลนแรงงานในระยะแรกนั้นทำให้รัฐให้การสนับสนุนคนต่างชาติโดยเฉพาะคนจีนให้เข้ามาเป็นแรงงานตลอดจนประกอบสัมมาอาชีพในเมืองไทยอย่างยิ่งดังนั้นนอกจากกลุ่มเจ้านายและขุนนางข้าราชการจะได้รับอนุญาตในการทำการค้าขายกับต่างประเทศแล้วบรรดาคนจีนซึ่งมีความชำนาญในการค้าขายก็ได้รับอนุญาตให้ประกอบการค้าได้เช่นเดียวกัน โดยเฉพาะคนจีนนั้นกล่าวได้ว่ามีบทบาทในการค้าต่างประเทศของไทยอย่างมาก เนื่องจากบรรดาพ่อค้าชาวจีนที่เข้ามาค้าขายนั้นมีประสบการณ์ในด้านการตลาด มีความชำนาญในการเดินเรือ และมีความสามารถในการดำเนินการค้า ทำให้พ่อค้าชาวจีนนอกจากจะประกอบการค้าส่วนตัวแล้วยังเข้ามามีบทบาทในการค้าต่างประเทศของรัฐรวมทั้งเจ้านายและขุนนางข้าราชการอีกด้วย ดังปรากฏหลักฐานเช่น "อนึ่งเงินจันทงซึ่งพระยาสงขลาแต่งตั้งให้เป็นนายเรือคุมทางออกไปจำหน่าย ณ เมืองเทศนั้น เห็นจะจกราคาสินค้าชัดเจน เงินจันทงอยู่แขวงเมืองตรังได้มีตราออกมาให้พระยาศรีสมบัติจัดคนเร่งออกไปเอาตัวเงินจันทงส่งเข้าไปให้ถึงกรุงเทพมหานคร แต่ ณ เดือนสิบเอ็ดข้างแรมจะไปลงเรือเมืองสงขลาเห็นจะไม่ทันเทศกาลลมก็ให้พระยากรมการจัดเรือแลคนให้เอาตัวเงินจันทงเข้าไปส่งให้ถึงกรุงเทพมหานครตามกำหนดออกมาให้จงได้"⁶¹

ความสามารถในด้านการค้าของชาวจีนนั้น ส่งเสริมให้ชาวจีนเชิษฐานะจากพ่อค้ามาเป็นพ่อค้าถึงข้าราชการหรือแม้กระทั่งชั้นดำรงตำแหน่งสำคัญๆ ในระบบราชการไทยในกรมพระคลังได้อย่างรวดเร็ว เพราะรัฐมีความจำเป็นต้องพึ่งพาความสามารถของคนจีนในทางการค้า ประกอบกับในช่วงระยะเวลาดังกล่าวประเทศคู่ค้าสำคัญของไทยคือจีน ยิ่งเป็นการเปิดโอกาสให้คนจีนเข้ามามีบทบาทในระบบการค้าต่างประเทศของไทยมากยิ่งขึ้น

การให้ความสำคัญแก่การค้าต่างประเทศนั้นถือเป็นนโยบายสำคัญของรัฐในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าระหว่างไทยกับจีนซึ่งได้รับการปฎิบัติมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินเพราะเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงขึ้นครองราชย์ในปี พ.ศ. 2325 ก็ทรงดำเนินนโยบายต่อเนื่องจากสมเด็จพระเจ้าตากสิน ด้วยการส่งคณะทูตและเครื่องบรรณาการไปยังประเทศจีนในปีนั้นทันที แต่ก็ปรากฏทรงได้รับคำตอบปฏิเสธจากจักรพรรดิจีนถึง 2 ครั้ง คือในปี พ.ศ. 2325 และพ.ศ. 2327 ในที่สุดก็ทรงประสบความสำเร็จในการสานต่อ

⁶¹ "ท้องตราถึงพระยาศรีธรรมมาโศกราช เรืองให้ส่งตัวเงินจันทงเข้าไปตีราคาสินค้ากรุงเทพฯ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1175, หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 12.

ความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการกับจีนได้ในปี.ศ. 2329 เนื่องจากพระองค์มิได้ขอกู้ต่อการปฏิเสธรของราชสำนักจีน กลับทรงพยายามจนได้รับการยอมรับจากจักรพรรดิจีน ทำให้ทรงได้รับพระราชทานตราตั้งซึ่งส่งผลให้การค้าของหลวงที่ไปพร้อมกับคณะทูตได้รับสิทธิพิเศษทางการค้าในจีนด้วย เป็นที่น่าสังเกตว่าพระนามของรัชกาลที่ 1 ที่ทรงใช้ในพระราชสาส์นถึงจักรพรรดิจีนด้วยภาษาจีนนั้นทรงใช้พระนามว่า เจิ้งหัว(ออกเสียงในภาษาจีนกลาง) ในขณะที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงใช้พระนามจีนว่า เจิ้งเจา ซึ่งตามพระบรมราชโองการที่จักรพรรดิจีนพระราชทานมายังไทยในปี.ศ. 2329 นั้นระบุว่า "เราเห็นแล้วว่าประมุขของประเทศองค์ปัจจุบันได้สืบราชสมบัติต่อจากพระราชบิดาจักรพรรดิองค์ปัจจุบันได้ส่งคณะทูตเพื่อมาถวายบรรณาการและความจริงใจของพระองค์ก็เป็นที่น่าสรรเสริญ"^{๑๒} ความสัมพันธ์ดังกล่าวอาจเป็นไปได้ว่าผู้แปลพระราชสาส์นแปลคำว่า "ราชบุตรเขย" ผิดพลาดเป็นคำว่า "โอรส" หรืออาจจะเป็นเจตนาที่ต้องการให้จักรพรรดิจีนยอมรับฐานะของพระองค์ได้ แต่ไม่ว่าจะด้วยเหตุผลใดก็ตามปรากฏว่าจักรพรรดิในราชวงศ์จักรีพระองค์ต่อๆ มาก็ได้ใช้แซ่เจิ้งตามสมเด็จพระเจ้าตากสินในการส่งพระราชสาส์นและคณะทูตพร้อมเครื่องบรรณาการไปยังจีน เช่น รัชกาลที่ 2 ทรงใช้พระนามจีนว่า เจิ้งโฝ และรัชกาลที่ 3 ทรงใช้พระนามจีนว่า เจิ้งฟู ทั้งนี้คงเป็นไปเพราะต้องการความสืบเนื่องของการค้าภายใต้ระบบบรรณาการนั่นเอง เนื่องจากจีนใช้รูปแบบการติดต่อสัมพันธ์กับประเทศต่างๆ ด้วยระบบบรรณาการการค้าและบรรณาการ จึงเป็นสัญลักษณ์ของระบบความสัมพันธ์ระหว่างประเทศที่จีนใช้กับประเทศอื่นๆ^{๑๓} ซึ่งจุดประสงค์ที่แท้จริงของบรรดาประเทศต่างๆ ที่ยอมอ่อนน้อมส่งเครื่องบรรณาการให้แก่จีนนั้นก็เพื่อประโยชน์ทางการค้า และมุ่งหวังจะได้รับสิทธิพิเศษต่างๆ ทางการค้าภายใต้ระบบบรรณาการนั่นเอง

^{๑๒} สืบแสง พรหมบุญ, ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย ค.ศ. 1882-1853, (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2525), หน้า 160.

^{๑๓} วิลเลียม จี สกินเนอร์, สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์, หน้า 22.

รูปแบบการค้าที่รัฐสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นดำเนินการค้ากับจีนมีอยู่ด้วยกัน 2 วิธีคือ

1. การค้าที่ฝากไปกับคณะทูตที่นำเครื่องบรรณาการไปถวายยังราชสำนักจีน คณะทูตจะได้รับอนุญาตให้นำสินค้าไปขายในจีนได้หรือซื้อสินค้าจากจีนได้ การซื้อขายนั้นจะต้องกระทำกันที่ท่าเรือหรือสถานที่ที่รัฐบาลจีนกำหนดไว้ สินค้าที่บรรทุกไปกับเรือราชทูตนี้ไม่ต้องเสียภาษีขาเข้าหรือออก^{๗๐} สิทธิพิเศษต่างๆ ตลอดจนการยกเว้นภาษีแก่สินค้าของคณะทูตของไทยนั้นนำประโยชน์มาสู่รัฐไทยอย่างมาก โดยเฉพาะสินค้าของรัฐเป็นสินค้าที่ส่วนใหญ่ได้มาจากส่วยซึ่งรัฐไม่ต้องลงทุนซื้อหาแต่อย่างไรทำให้รัฐได้กำไรอย่างเต็มที่

เมื่อนิจารณาจากจำนวนของคณะทูตบรรณาการของไทยที่ส่งไปยังจีนตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินจนถึงสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะพบว่าปริมาณโดยเฉลี่ยเกือบจะส่งคณะทูตไปจีนแทบทุกปีเลขที่เดียว ทั้งๆ ที่ตามกฎหมายจีนแล้วกำหนดให้ไทยส่งบรรณาการไปได้ในระยะเวลา 3 ปี ต่อ 1 ครั้ง ซึ่งจากปริมาณความถี่ของจำนวนคณะทูตที่ไทยส่งไปยังจีนจะแสดงให้เห็นได้ว่าไทยได้รับผลประโยชน์จากการค้าภายใต้ระบบบรรณาการอย่างสูง ดังนิจารณาจากตารางต่อไปนี้

^{๗๐} วราภรณ์ ทินานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น", หน้า 45.

ตารางแสดงความถี่ของการส่งคณะทูตบรรณาการไทยไปยังจีนในสมัยสมเด็จพระเจ้า
ตากสินจนถึงสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่างปีพ.ศ.2320-2394

ปี.ศ.	จำนวนครั้งในการส่งคณะทูตบรรณาการ
2320	1
2324	1
2325	1
2327	1
2328	1
2329	1
2330	1
2331	1
2332	1
2333	1
2334	1
2335	1
2336	1
2338	1
2339	1
2340	1
2341	1
2342	1
2343	1
2344	1
2345	1

ปีพ.ศ.	จำนวนครั้งในการส่งคณะกรรมการ
2347	1
2348	1
2350	1
2352	1
2353	1
2354	1
2355	1
2356	1
2357	1
2358	1
2359	1
2360	1
2362	1
2364	1
2365	1
2366	1
2368	1
2370	1
2371	1
2372	1
2373	1
2374	1
2375	1
2377	1
2379	1
2380	1

ปีพ.ศ.	จำนวนครั้งในการส่งคณะทูตบรรณาการ
2381	1
2383	1
2384	1
2386	1
2387	1
2391	1
2393	1

ที่มา: สืบแสง พรหมบุญ, ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทยค.ศ. 1288-1853, (กรุงเทพฯ: ไทชิวณาพานิช, 2525), หน้า 70-71.

2. การค้าที่ดำเนินการโดยเอกชนซึ่งจะได้รับอนุญาตให้ทำการค้าชายได้ เฉพาะที่เมือง กวางตุ้ง เท่านั้น ซึ่งการค้าของเอกชนนี้ มีข้อห้ามข้อบังคับมากมาย เช่น การห้ามมิให้เรือสินค้า รับคนจีนเดินทางออกนอกประเทศไม่ว่าจะในฐานะผู้โดยสารหรือกลาสีเรือ^{๕๕} เป็นต้น อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัติแล้วเรือสินค้าของไทยซึ่งโดยมากมักอาศัยพ่อค้าชาวจีนเป็นผู้ดำเนินการแทน ทำให้ได้รับการผ่อนผันเป็นอย่างมาก ทั้งนี้ปรากฏว่าเรือสินค้าของพ่อค้าเอกชนไทยที่ดำเนินการ โดยคนจีนสามารถเดินทางเข้าไปค้าขายถึงเมืองท่าต่างๆ เช่น กวางตุ้ง เกียวมูส และชางลิ้ม ในมณฑลกวางตุ้ง เอหิงในมณฑลฝูเกี้ยน ลิมโปในมณฑลชี่เกียง เป็นต้น โดยเฉพาะที่เซียงไฮ้ ชูเจา และนิงโป นับว่าเป็นเมืองท่าที่เรือสินค้าไทยไปค้าขายด้วยมากที่สุด ปริมาณเรือสินค้า ที่เดินทางไปค้าขายยังเมืองทั้ง 3 ดังกล่าวในช่วง 10 ปี ตั้งแต่พ.ศ. 2363-2373 มีจำนวนรวม ถึง 89 ลำ^{๕๖}

^{๕๕} วิไลลักษณ์ เมฆารัตน์, "การค้าต่างประเทศกับลักษณะเศรษฐกิจไทยในต้นรัตนโกสินทร์" หน้า 11.

^{๕๖} วราภรณ์ ทิพนนท์, "การค้าสำเภาของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น", หน้า 45.

ความสำคัญของตลาดการค้าในจีนนั้นยังพิจารณาได้จากปริมาณและมูลค่าสินค้าที่ไทยนำไปขายยังจีนที่มีหลากหลายชนิดและมีจำนวนมาก ดังตัวอย่างจากการค้นคว้าของเจนนีเฟอร์ เวินส์ คุซแมน ที่ได้ศึกษาปริมาณสินค้าออกต่างๆ ของไทยที่ส่งไปขายยังจีนระหว่างปีพ.ศ. 2343-2393

ตารางสินค้าออกต่างๆของไทยที่ส่งไปยังประเทศจีนค.ศ. 1800-1850 (พ.ศ. 2343-2393)

ผลิตภัณฑ์	ราคาสินค้า (บาท)	ปริมาณการส่งออก
เปลือกไม้: โกงกางผลอง	1.25-.75	จำนวนมาก
กำฮาน	60-20	400
หมาก	4-2	จำนวนมาก
กะปิ	65-14	650
กระดุกสัตว์	7-1	23,000
กระวาน	400-20	650-900
ผ้าย	26-3	60,000
เบาะและเสื่อ	8-.375/ชิ้น	504,000ชิ้น
ปลา	8-7	จำนวนมาก
รง	60-30	600
หนังสัตว์	12-5.5	39,000
	1-.18/ชิ้น	170,600ชิ้น
งาช้าง	160-130	500-1,000
พริกไทย(ดำ)	15-8	60,000
ข้าว	1.28-.72	ตามความต้องการ
รองเท้า(แบบจีน)		200,000คู่
น้ำตาล	8-5	30,000-70,000
ดีบุก	32-20	6,000

ผลิตภัณฑ์	ราคาสินค้า(บาท)	ปริมาณการส่งออก
ไม้ : กฤษณา	1,000-50	920
มะเกลือ	2.5	5,000
แดง	1.5-.75	40,000
จันทน์	5/ชิ้น	จำนวนหนึ่ง
ฝาง	45-1	100,000

หมายเหตุ : ราคาที่ให้เป็นบาทต่อหาบ หรือบาทต่อชิ้น

ปริมาณส่งออกเป็นตัวเลขเฉลี่ยโดยประมาณของแต่ละปี

ที่มา : เจนนิเฟอร์ เวนซ์ คัชแมน, การค้าทางเรือสำเภาจีน-สยามยุคต้นรัตนโกสินทร์,
(กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528), หน้า64-65.

นอกจากสินค้าดังกล่าวแล้วยังมีสินค้าอื่นๆ อีก เช่น ครั่ง ตะกั่ว ไม้พะยอม เขาสัตว์
นอแรด เครื่องเทศ ริงนก ดีปลี ปรง สมอ หางเหื่อ และเรือสำเภา เป็นต้น⁸⁷

นอกจากเงินจะเป็นตลาดการค้าที่สำคัญของไทยแล้ว ไทยยังได้ทำการค้าขายกับประเทศ
เพื่อนบ้านใกล้เคียง เช่น เขมร พวน และหมู่เกาะในบริเวณคาบสมุทรมาลายู เป็นการค้าใน
ลักษณะแลกเปลี่ยนกับสินค้าที่ไทยซื้อมาจากจีนบ้าง อินเดียบ้าง แม้ว่าปริมาณการค้าจะมีไม่มาก
เมื่อเทียบกับการค้าในจีน แต่ก็มีแนวโน้มของการเพิ่มปริมาณการค้ามากขึ้น ดังพิจารณาได้จาก
ตารางรายการสินค้าที่ไทยซื้อจากประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียง
ก็ตามดูเหมือนว่าไทยจะให้ความสำคัญกับการค้าในจีนมากกว่าที่อื่นๆ ซึ่งนั่นจึงเป็นเหตุผลว่าทำไม
ไทยจึงให้การสนับสนุนแก่พ่อค้าชาวจีนที่เข้ามาทำมาหากินในเมืองไทยอย่างมาก

⁸⁷ วิไลลักษณ์ เมฆารัตน์, "การค้าต่างประเทศกับลักษณะเศรษฐกิจไทยในต้นรัตนโกสินทร์"

ตารางรายการสินค้าที่เรือสำเภาไทยซื้อจากต่างประเทศเพื่อขายต่างประเทศ (สมัยรัชกาลที่ 2)

รายการสินค้า	แหล่งซื้อ	ตลาดที่เรือสินค้าไทยขายให้
1. รง	เขมร	จีน
2. กระวาน	เขมร	จีน
3. งาช้าง	เขมร	จีน
4. หนังสัตว์	เขมร	จีน
5. เขาสัตว์	เขมร	จีน
6. เนื้อเค็ม	เขมร	จีน
7. ปลาเค็ม	เขมร	จีน
8. เหล็กกล้า	ยุโรป และจีน	ญวน
9. กะทะเหล็ก		ญวน
10. ขาสับ		ญวน
11. ฝืน		ญวน
12. เสื่อ	ญวน	จีน
13. ผ้าแพร	ญวน	จีน
14. ไหมดิบ	ญวน	จีน
15. เครื่องปั้นดินเผา	ญวน	จีน

ที่มา : วราภรณ์ ทินานนท์ , "การค้าเรือสำเภาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น,
หน้า 48 - 49

ด้านการค้ากับประเทศอาณานิคมของอังกฤษ ซึ่งเห็นได้จากการมีการส่งเรือไปค้าขายกับเมืองท่าต่าง ๆ มากขึ้น เมืองท่าเหล่านี้ ได้แก่ กลันตัน ตรัง กานู ปะหัง หมู่เกาะเรียว สิงคโปร์ มะละกา ปีนัง ปัตตาเวีย เซมารัง เซลิบอน ปาเล็มบัง และปอนดิอ็อค โดยเฉพาะที่สิงคโปร์นั้น การค้าระหว่างไทยกับสิงคโปร์เจริญขึ้นนับตั้งแต่อังกฤษสถาปนาเมืองสิงคโปร์ให้เป็นเมืองท่าเสรีในปี พ.ศ. 2362 จากรายงานของครอว์ฟอร์ดลงวันที่ 19 พฤษภาคม ค.ศ. 1825 กล่าวถึงการค้าระหว่างไทยกับสิงคโปร์ว่า "การไปมาค้าขายระหว่างสิงคโปร์กับกรุงเทพฯ ได้ขยายตัวเพิ่มขึ้นทั้งในด้านมูลค่าและปริมาณในระยะ 6 เดือนที่แล้วเรามีเรือสำเภาจากกรุงเทพฯ เข้ามาเทียบท่าที่เป็นจำนวน 21 ลำ สำเภาใหญ่ของพระเจ้ากรุงสยามซึ่งตามปกติจะแล่นตรงไปยังกัลกัตตาหรือบอมเบย์นั้น มาปีนี้ได้แวะที่สิงคโปร์และได้นำสินค้าลงเป็นมูลค่ามหาศาล สินค้าที่ขนลงได้แก่ ดีบุก พริกไทย และน้ำตาล"^{๘๘} ปรากฏว่าปี พ.ศ. 2366 มีเรือสำเภาไทยไปมาค้าขายที่สิงคโปร์ถึง 27 ลำ และปี พ.ศ. 2367 จำนวนเรือเพิ่มขึ้นเป็น 44 ลำ^{๘๙}

ตลาดสินค้าของไทยที่ขยายตัวเพิ่มมากขึ้น ซึ่งพอสรุปสัดส่วนความสำคัญของตลาดในแหล่งต่างๆ ที่สำคัญในช่วงรัชกาลที่ 2 ถึงรัชกาลที่ 3 ได้ดังนี้

ตลาดสินค้าของไทยสมัยรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2365)

ตลาดสินค้าของไทย	น้ำหนักสินค้า (หาบ)
จีน	520,000
ญวน	15,000
สิงคโปร์	4,500
มะละกา, ปีนัง	25,000
ปัตตาเวีย	22,500
รวม	587,000

ที่มา: สุวิทย์ ธีรศาสตร์, "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงสมัยรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2310-2394" กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, หน้า 17.

^{๘๘} ไพบโรจน์ เกษมมั่นคง (แปล), เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า 171.

^{๘๙} วราภรณ์ ทินานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น", หน้า 50

ตัวเลขจากตารางดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเงินที่เป็นตลาดการค้าที่สำคัญที่สุด รองลงมาคือการค้าในดินแดนที่เป็นอาณานิคมของอังกฤษที่เรียกว่า British Straits Settlement อันได้แก่ปีนัง สิงคโปร์ มะละกาซึ่งอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ ถัดลงมาเป็นการค้ากับปัตตาเวีย และชว่นตามลำดับ การขยายตัวทางการค้าแสดงให้เห็นถึงการกระจายตัวของตลาดการค้าไทยที่กว้างขวางมากขึ้น ไม่ใช่มีการค้ากับจีนแต่เพียงประเทศเดียวเท่านั้น

ความหลากหลายของสินค้าส่งออกของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ผลจากการขยายตัวทางการค้าและการกระจายตัวของตลาดการค้าไปยังแหล่งอื่นๆ ได้กว้างขวางมากขึ้น ดังรายการสินค้าออกของไทยซึ่งมีทั้งสินค้าที่ได้จากการรวบรวมจากส่วยและสินค้าที่ได้มาจากการเพาะปลูกทางการเกษตรกรรมที่เพาะปลูกเพื่อการค้าส่งออกควบคู่กันไป

ตารางแสดงรายการสินค้าส่งออก ระหว่างพ.ศ. 2325-2394

ปีพ.ศ.	รายการสินค้า
2324-2325	งาช้าง กฤษณา การบูร กรักซี่ ชันปีก ผลกระเบา แก่นไม้มะเกลือ นอระมัต กระวาน ดีปลี อำพัน จันทน์ชะมด หางนกยูง กากเพชร ปีกนกกระเต็น เปลือกสีเสียด กานพลู พรม นิมเสน ผ้าโนรีสีแดง น้ำดอกไม้เทศ ช้างพัง ไม้กฤษณา รง อบเชย ฝาง ดีบุก พริกไทย ไม้ค่า ไม้แดง
2356	ฝางใหญ่ ปลาช่อน เนื้อเพชรบุรี หวายตะคา เปลือกปะโลง ลูกกระวาน หมากผ่า หนังกวาง สมอ พังงา ไม้ค่า ดีบุก งาช้าง

2367	ริงนก หลลาม เขากวาง เอ็นกวาง หนังกวาง เปลือก ปะโลง หนนกง หนิงปลากระเบน ชนปีกนก กระจุกข้าง พริกไทย กุ้งแห้ง ปลาช่อน ฝ้ายไม่มีเมล็ด เกลือ หมาก น้ำตาล
2369	ริงนก ครั่ง ไม้แดง สมอ ทางเสื่อ นอแรด หนิงวัว หนิงควาย ฝรั่ง รง เครื่องปั้น ดินเผา น้ำมันมะพร้าว ไม้กระดาน ประตู่ เรือสำเภา เกลือ ยาสูบ ข้าว หมาก พริกไทย น้ำตาล ปลาเค็ม ดิบก ตะกั่ว
2393	งาช้าง รง ไม้กฤษณา เปลือกไม้หนังสัตว์ น้ำมันมะพร้าว น้ำมันหมู ไชมัน เนื้อแห้ง ปลา ข้าว น้ำตาล พริกไทย ฝ้ายดิบ ฝ้ายฝ้าย ดิบก เหล็ก

- ที่มา : 1. "พระราชสาส์นเมืองจีน จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ.1144",
 หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 3
2. "บัญชีเรือสินค้าไปจำหน่ายท่าเมืองจีน จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1175"
 ,หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 15
3. ภัทรภักดิ์ จันทวิธ, "ข้อเท็จจริงบางประการเกี่ยวกับประวัติศาสตร์อยุธยาตอน
 ปลายและธนบุรีจากจดหมายเหตุจีน" สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (กรุงเทพฯ: ศรีบุญพบลิเคชั่น
 ,2523), หน้า123-125.
4. John Crawford, Journal of an Embassy from the Governor
 of India to the Courts of Siam & Cochin China, (Kuala Lumpur: Oxford
 U. Press, 1967), pp382-383.
5. D.E.Malloch, Siam : Some General Remarks on its Production
 (Calcuta Baptist Mission Press, 1852) pp.34-51.

จากตารางทำให้ทราบว่านอกเหนือจากสินค้าของป่าแล้ว กลุ่มสินค้าอื่นๆ ก็มีมากเช่นกัน อาทิสินค้าประเภทสินแร่ เช่น ตะกั่ว เหล็ก เป็นต้น ซึ่งเริ่มปรากฏมาตั้งแต่ปลายสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแล้ว ที่สำคัญคือการขยายตัวของสินค้าเกษตรกรรมเพื่อการค้าส่งออกที่ต้องอาศัยแรงงานในกระบวนการผลิตที่เข้มข้นมากขึ้น อาทิเช่น

1. ข้าว เป็นพืชผลที่มีค่าและสำคัญที่สุดของไทย เพราะข้าวเป็นอาหารหลักของคนไทย และด้วยเหตุผลดังกล่าวทำให้คนไทยส่วนใหญ่ปลูกข้าวเป็นอาชีพหลัก ข้าวส่วนใหญ่ที่ผลิตขึ้นเพื่อบริโภคภายในประเทศจะส่งออกขายก็ต่อเมื่อมีเพียงพอสำหรับการบริโภคภายในประเทศแล้ว แต่เนื่องจากคนไทยดำรงชีพด้วยการปลูกข้าวเป็นหลักทั้งนั้น ทำให้เรามีผลผลิตข้าวมากเพียงพอส่งออกไปจำหน่ายต่างประเทศได้ แต่อย่างไรก็ตามนโยบายการค้าข้าวของรัฐก็อยู่ในลักษณะผูกขาด ด้วยรัฐถือว่าข้าวเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับกองทัพด้วย การที่รัฐให้ความสำคัญกับข้าวอย่างมากระหว่างนี้เองที่ทำให้รัฐต้องกำหนดนโยบายต่อข้าวทั้งการผลิตและการส่งออกอย่างเข้มงวด โดยกำหนดให้เจ้าเมืองในหัวเมืองต่างๆ ที่ทำการเพาะปลูกข้าวต้องรายงานปริมาณน้ำฝนและต้นข้าวเข้ามาอย่างสม่ำเสมอทุกๆ เดือนในฤดูทำนา รวมทั้งกำหนดเจ้าเมืองดูแลให้ราษฎรทำนาในพื้นที่ต่าง ๆ "ให้เจ้าเมืองกรมการและราษฎรคิดอ่านหักร้างแผ้วถางที่นา ทำนาปี และฮอดข้าวไร่ทำเพิ่มเติมออกไปอีกอย่าให้ร้างว่างเปล่าอยู่ได้"⁷⁰ รวมไปถึงกำหนดให้ข้าวเป็นสินค้าผูกขาด พ่อค้าต่างชาติจะนำออกไปขายได้ก็ต่อเมื่อปริมาณข้าวมีมากเพียงพอเกินไปได้ถึง 3 ปี⁷¹ การที่รัฐต้องสนใจข้าวก็เนื่องจากรัฐตระหนักดีว่าหากราษฎรสามารถเพิ่มผลผลิตได้มากเท่าใด ผลประโยชน์ของรัฐในรูปภาษีผลผลิต ภาษีการค้าและกำไรที่รัฐจะได้จากการนำข้าวไปขายก็มากขึ้นตามไปด้วย

⁷⁰ สุพจน์ เจียมใจ, "สภาพเศรษฐกิจสมัยรัตนโกสินทร์ ระหว่างปี พ.ศ. 2325-2398" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทอักษรศาสตรบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2526), หน้า 58.

⁷¹ สุวิทย์ อิศรศาสตร์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงสมัยรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2310-2394, (รายงานการวิจัยเสนอสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2525), หน้า 34.

2. **น้ำตาล** อันเป็นผลิตผลที่ได้มาจากการปลูกอ้อย นับเป็นพืชที่มีความสำคัญในช่วงสมัยกรุงเก่า ตอนต้นอย่างมาก อ้อยเริ่มมีความสำคัญขึ้นมาในต้นรัชกาลที่ 2 โดยชาวจีนอพยพเป็นผู้ริเริ่มการทำน้ำตาล ทำให้อ้อยกลายเป็นพืชสำคัญมีการเพาะปลูกกันมากทั้งนี้เพื่อผลิตเป็นน้ำตาลส่งขายในตลาดต่างประเทศ แหล่งเพาะปลูกสำคัญก็ได้แก่บริเวณ เมืองนครไชยศรี ชลบุรี ฉะเชิงเทรา เป็นต้น ดั้งเดิมทีของปาลเลอกัวซ์ที่ได้บรรยายถึงสภาพแหล่งเพาะปลูกอ้อยเพื่อการผลิตน้ำตาลว่า "ไร่อ้อยเป็นจำนวนมากทั้งสองฝั่งปากแม่น้ำเจ้าพระยาให้เราเห็นว่ากำลังเข้าไปใกล้จังหวัดนครชัยศรีเข้ามามากแล้วไม่ช้าก็เห็นโรงหีบอ้อย(โรงงานน้ำตาลทราย) ตั้งเรียงรายอยู่เป็นระยะไม่ขาดสายบ้านเจ้านับได้ว่า 30 โรงซึ่งแต่ละโรงมีลูกวัว 200-300 คน"⁷² ปริมาณน้ำตาลที่ผลิตได้ในระยะแรกจากรายงานของครอว์ฟอร์ด กล่าวว่าไทยสามารถผลิตน้ำตาลส่งออกได้ถึง 60,000 ตันในปี พ.ศ. 2365 ประมาณ 110,000 ตันในปี พ.ศ. 2367 และประมาณ 107,000 ตันในปี พ.ศ. 2392⁷³ เป็นต้น ตั้งแต่รัชกาลที่ 2 เป็นต้นมาปริมาณการผลิตน้ำตาลเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ น้ำตาลของไทยเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศ นับเป็นสินค้าส่งออกสำคัญในลำดับต้นๆ ดังจะศึกษาได้จากตารางการค้าระหว่างไทยกับปีนัง มะละกา และสิงคโปร์ ในช่วงปลายทศวรรษ 2363

ตารางการค้าระหว่างไทยกับปีนัง มะละกา และสิงคโปร์ ในช่วงปลายทศวรรษ 2363

สินค้าออก (มูลค่าเป็นรูป)

น้ำตาลทราย	370,242
ข้าวสารและข้าวเปลือก	166,185
ยาสูบ	139,493

⁷² ปาลเลอกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, (กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2520), หน้า 95.

⁷³ เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา, "สภาพการค้าไทย พ.ศ. 2325-2398" (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิตสาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523), หน้า 35.

ครึ่ง	77,208
ไม้ฝาง	72,633
เกลือ	68,647
ตูปก	57,573
สินค้าอื่น ๆ	176,804
รวม	1,128,785 ⁷⁴

การผลิตน้ำตาลมีจุดมุ่งหมายต่างจากข้าว เพราะน้ำตาลผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาดภายนอกมากกว่า ดังนั้นการค้าน้ำตาลจึงมีความเกี่ยวข้องกับการค้าต่างประเทศอย่างมาก ตลาดน้ำตาลทรายที่สำคัญของไทยนอกจากจีนแล้ว ตลาดที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งคือตลาดสิงคโปร์ซึ่งเป็นตลาดการค้าสำคัญของอังกฤษในภูมิภาคนี้ที่ขยายตัวมากขึ้นเรื่อย ๆ นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2362 เป็นต้นมา⁷⁵ นอกจากนี้สิงคโปร์แล้ว ก็ยังมีตลาดที่อื่น ๆ อีก โดยเฉพาะในดินแดนที่เป็นอาณานิคมของอังกฤษ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่เรียกว่า British Straits Settlement ซึ่งความต้องการของตลาดต่าง ๆ ที่ไทยส่งน้ำตาลออกไปค้าขายหรือเข้ามาซื้อน้ำตาลจากไทยออกไปทำกำไรต่อนั้น เป็นผลให้รัฐดำเนินนโยบายควบคุมการค้าน้ำตาล เพื่อทำกำไรมากกว่าจะปล่อยให้น้ำตาลเป็นสินค้าเสรี

⁷⁴ อัมมาร์ สยามวาลา, การค้าระหว่างประเทศกับระบบเศรษฐกิจในประเทศไทย พ.ศ. 2363-2398) "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ. 2484, (กรุงเทพฯ:มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527), หน้า 155.

⁷⁵ มณฑล คงแถวทอง, "เศรษฐกิจข้าวและน้ำตาลทรายในลุ่มแม่น้ำท่าจีนพ.ศ. 2398-2453" (วิทยานพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527), หน้า 61.

3. พริกไทย เป็นสินค้าที่สำคัญต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยอยุธยาและเป็นที่ต้องการของพ่อค้าตะวันตก แหล่งที่เพาะปลูกพริกไทยส่วนใหญ่อยู่ในแถบภาคตะวันออก เช่น จันทบุรี ตราด เป็นต้น⁷⁶ จากบันทึกของครอว์ฟอร์ด ลงวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2366 กล่าวถึงปริมาณพริกไทยที่ไทยปลูกว่าได้ถึงปีละ 60,000 ตันซึ่งมากกว่าที่ปลูกในเกาะพริ้นซ์ออฟเวลล์ประมาณ 4 เท่า และการปลูกพริกไทยเป็นกิจการหนึ่งที่อยู่ในมือของคนจีน⁷⁷

4. ด้บุก เป็นสินค้าสำคัญทางภาคใต้ของไทยที่พ่อค้าต่างชาติสนใจอย่างมาก บันทึกของครอว์ฟอร์ดฉบับเดียวกันนั้นได้กล่าวถึงด้บุกของสยามว่า "ด้บุกในกรุงสยามอุดมสมบูรณ์ และมีกระจายทั่วไปมากกว่าที่อื่นใดในโลก... โดยเฉพาะที่ภูเก็ตเป็นแหล่งผลิตด้บุกมากที่สุดของสยาม"⁷⁸ ด้บุกจัดเป็นสินค้าที่ผลิตเพื่อการค้าของหลวงโดยเฉพาะอีกประเภทหนึ่ง ดังนั้นรัฐจึงผูกขาดเป็นสินค้าต้องห้าม ปรากฏในจดหมายเหตุของเจมส์ โลว์ กล่าวถึงการผลิตด้บุกที่ฟังว่า "ประชากรที่ท่าเหมืองด้บุกเป็นระยะเวลาครึ่งปี... สินค้าที่พวกเขาซื้อมาได้นำไปขายให้แก่ผู้รับเหมาชาวจีน และผลกำไรก็ตกอยู่กับเจ้าเมือง"⁷⁹ ด้บุกที่ผลิตได้ส่วนหนึ่งถูกส่งขึ้นมายังกรุงเทพฯ เพื่อนำไปขายยังต่างประเทศ ดังปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ซึ่งมีหนังสือบอกไปยังพระยานครและพระฮาดกลางว่า "ให้พระยานครแต่งตั้งให้หลวงพ่ึง ขุนอักษร เป็นนายกำปั่นขึ้นทุก ด้บุกและข้างออกไปจำหน่ายเมืองเทศ ที่เมืองมณฑลบันดาช เมื่อจำหน่ายหมดแล้ว ให้นำเงินค่าด้บุกและข้างเข้าไปส่งยังกรุงเทพฯ"⁸⁰ เหมืองแร่ด้บุกส่วนใหญ่ดำเนินการโดยชาวจีนที่อพยพเข้ามา ด้บุกนับเป็นสินค้าที่สำคัญของรัฐ คือทางหนึ่งรัฐใช้ด้บุกเป็นสินค้าแลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่น ๆ ที่รัฐต้องการแทนเงินและอีกทางหนึ่งคือขายทำกำไรโดยตรง

⁷⁶ สุพนันท์ เจียมใจ, "การศึกษาสภาพเศรษฐกิจของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นระหว่าง พ.ศ. 2325-2398", (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต มหาวิทาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2526), หน้า 63.

⁷⁷ ไพบโรจน์ เกษแม่นกิจ (แปล), เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า 103.

⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 101.

⁷⁹ นันทนา วรเนติวงศ์ (แปล), จดหมายเหตุเจมส์ โลว์, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร 2519), หน้า 63.

⁸⁰ เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา, "สภาพการค้าไทย พ.ศ. 2325-2398, หน้า 44.

จากตารางรายการสินค้าส่งออกและข้อมูลที่น่าเสนอปรากฏว่าในราวปลายรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมาเป็นช่วงที่มีการขยายตัวทางการค้าและการกระจายตัวของตลาดการค้าของไทยเพิ่มมากขึ้น ทั้งนี้ปัจจัยภายนอกที่เป็นส่วนสนับสนุนการขยายตัวทางการค้าของไทยก็คือการสถาปนาเมืองท่าของอังกฤษแห่งใหม่ที่สิงคโปร์ในปีพ.ศ. 2362 และข้อตกลงระหว่างอังกฤษกับฮอลันดาในปีพ.ศ. 2367 ที่ทำให้อังกฤษมีอิทธิพลบนผืนแผ่นดินใหญ่ของเอเชียใต้และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่อินเดีย มลายูจนถึงมะละกา เท่ากับว่านับตั้งแต่ปีพ.ศ. 2367 เป็นต้นมานั้น อังกฤษสามารถคุมการค้าและเส้นทางการค้าเหนือช่องแคบมะละกา นับตั้งแต่อินเดีย ปีนัง มะละกาไปจนถึงสิงคโปร์ ส่วนไทยนั้นในฐานะที่เป็นแหล่งรวบรวมสินค้าอันหลากหลายทั้งสินค้าที่เป็นผลผลิตของไทยเอง และสินค้าจากแหล่งอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสินค้าจากประเทศจีน ที่ได้อาศัยผลประโยชน์จากรูปแบบการค้าภายใต้ระบบบรรณาการทำให้ไทยได้เปรียบกว่าพ่อค้าชาติตะวันตกในการซื้อหาสินค้าได้สะดวกและราคาถูกกว่า เนื่องจากเงินค่าเงินการค้าขายกับพ่อค้าชาติตะวันตกต่างๆ ด้วยระบบการค้าเหมือนกับกวางตุ้ง อันเป็นระบบการค้าเอกชนที่เงินอนุญาตให้เอกชนทำการค้ากับจีนได้เฉพาะที่กวางตุ้งเพียงแห่งเดียวภายใต้การดูแลของสมาคมพ่อค้าที่กวางตุ้ง ซึ่งเป็นอุปสรรคที่สำคัญของพ่อค้าตะวันตกในการติดต่อค้าขายกับจีนอย่างมากทำให้ต้นทุนของสินค้าของพ่อค้าชาติตะวันตกที่ซื้อจากจีนสูงกว่าที่พ่อค้าในระบบบรรณาการและพ่อค้าชาวเอเชียใต้ขาย⁸¹ ความได้เปรียบทางการค้าของไทยจากการค้าในระบบบรรณาการทำให้ไทยมีสินค้าที่เป็นที่ต้องการของตลาดมากขึ้นดังรายการข้างต้น นอกจากนี้ การเพิ่มจำนวนประชากรในบริเวณอาณานิคมของอังกฤษเช่น ปีนัง สิงคโปร์ เป็นต้น ทำให้มีความต้องการสินค้าประเภทเสบียงอาหารที่จำเป็นแก่การบริโภคมากขึ้นอันได้แก่ ข้าว น้ำตาลเกลือ พริกไทย เป็นต้น ปัจจัยและสภาพแวดล้อมดังกล่าวก่อให้เกิดการขยายตัวที่กว้างขวางมากขึ้น และเป็นผลให้มีพลังดึงดูดให้ผู้คนจำนวนมากเข้ามาจับบทบาทมากยิ่งขึ้นในทางการค้า แม้ว่าจำนวนผู้คนที่เพิ่มมากขึ้นในวงการการค้าต่างประเทศของไทยจะยังจำกัดตัวในหมู่ชนชั้นปกครอง และชาวจีนผู้มีความสัมพันธ์กับชนชั้นปกครองก็ตาม แต่อย่างน้อยที่สุดจำนวนผู้ที่สนใจ

⁸¹ อติศร หมวกนิมาช, "กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2310-2398", (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531), หน้า 218.

ในการทำอะไรจากการค้าก็มีแนวโน้มที่จะเพิ่มมากขึ้น แม้จะยังมีข้อจำกัดอยู่หลายด้านที่จุดรั้ง การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบตลาดและการส่งออกของไทยไม่ให้ขยายตัวได้อย่างเต็มที่ก็ตาม แต่อย่างน้อยที่สุดพื้นที่หลายแห่งก็เริ่มได้รับอิทธิพลของการค้าต่างประเทศ ที่ทำให้กลายเป็นแหล่งสร้างผลผลิตที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อการค้ามากกว่าการผลิตเพียงเพื่อบริโภค และหนึ่งในข้อจำกัดที่สกัดกั้นการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบตลาดและการส่งออกนั้น ก็คือระบบการค้าผูกขาดของรัฐนั่นเอง ซึ่งแม้ว่ารัฐจะเปิดโอกาสให้คนกลุ่มอื่นๆ เข้ามามีบทบาททางในทางเศรษฐกิจมากขึ้น แต่นั่นก็เป็นไปเพื่อผลประโยชน์ของรัฐ และไม่ได้หมายความว่ารัฐจะปลดปล่อยให้เกิดการค้าเสรีขึ้น เพราะรัฐยังคงควบคุมกลุ่มบุคคลต่างๆ ที่รัฐเป็นผู้เปิดโอกาสให้ เข้ามามีบทบาททางเศรษฐกิจในรูปแบบต่างๆ ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการดำเนินการของเอกชนก็ยังต้องแบ่งปันให้กับรัฐและชนชั้นปกครอง และนี่ก็เป็นเหตุผลประการหนึ่งที่ทำให้ อังฤษพชาฮามเปิดการเจรจากับรัฐไทย เพื่อแสวงหาโอกาสในทางการค้าและการก้าวเข้ามา มีบทบาทในตลาดการค้าของไทยได้อย่างสะดวกปราศจากอุปสรรคและเงื่อนไขใดๆ ทั้งสิ้น